

SZEMLE

PÁNDI PÁL: „KÍSÉRTETJÁRÁS” A REFORMKORI MAGYARORSZÁGON

(Magvető, 1972.)

Pándi Pál monográfiája impozáns anyagot ölel föl, és egy eddig csupán epizódyszerű részletekben vizsgált kérdéskört első ízben foglal szintézisbe. Ez a szintézis az irodalomtudomány többféle megközelítési módszerének segítségével valósul meg: eszmétörténeti, összehasonlító, műelemző eljárások társulnak az egész monográfián végigvonuló folyamat-clemlzésekhez, s a korszak társadalmi tudatválságának drámai képéhez.

A Marx-előtti szocialisztikus eszmék magyarországi jelentkezése, melyet Pándi műve oly széleskörűen mutat be, a kutatást már jóideje foglalkoztatja. Révész Imre és Turóczi-Trostler József kutatásai, az Eötvössel, valamint a centralistákkal foglalkozó tanulmányok, továbbá Lukácsy Sándornak a Petőfi-életműben jelentkező szocialisztikus-kommunisztikus eszméket feltáró publikációi jelzik a kérdéskör iránti, korábbi érdeklődést. Pándi Pál már 1953-ban kiadott tanulmányaiban (különösen Petőfi *Felhők*-ciklusának értékelésében) e probléma felé fordította figyelmünket. Az előttünk fekvő munka tehát csaknem két évtizedes kutatás eredménye. Pándi Petőfi-könyve másféle vonatkozásban ugyancsak a mostani munkának előkészítője. A „Kísértetjárás”... második része ugyanis teljes Petőfi-pályaképet ad, és felrajzolja Petőfi fejlődésének azokat a momentumait, melyek időrendileg az 1961-es Petőfi-monográfia záróvonalán túl bontakoztak ki. A „Kísértetjárás”... így két nagy részre oszlik: az első az új-szociális eszmék hazai fogadtatását tárgyalja, a második pedig olyan Petőfi-pályaképet nyújt, melynek gerincét az új-szociális eszmék hatása alkotja.

A Petőfiről szóló részben Pándi találóan mutatja ki, hogy

Petőfi költészete nem nyújthatja egy vagy több szocialisztikus eszme-rendszer tükörképét, hanem ezek az eszmék megfelelő módosulással és kiválogatással, a költőre és a hazai viszonyokra sajátosan jellemző formációt hoznak létre. Ugyanez áll George Sandra, Heinere, Victor Hugora, Shelleyre és legtöbb kortársukra is. Saint-Simon és Lamennais hatása párosodhatott pl. Leroux és Cabet eszméivel, valamint a saint-simonista iskola egyes tagjainak tanításával, s mindebből a francia, az angol és a német irodalmakban sajátos, egyéni változatok jöttek létre. Ezek a változatok hol valamely misztikus, vallásos jellegű szocialisztikus felfogást mutatnak, hol utópikus vagy ábrándos, esetleg kritikai jelleget öltenek. Bizonyos, hogy a Marx fellépte előtti gondolkodásban az új-szocialista eszmék fontos szerepet játszanak, s a század elejétől tekintve át a fejlődést, Marx jelentőségét nemcsak abban kell látnunk, hogy a fejük tetejéről a talpukra állította ezeket az eszméket, hanem abban is, hogy az új-szocialista ábrándokat lerögzítette a történelmileg és gazdaságtanilag elemzett valóság talajára. A Marx előtti szocialisztikus-kommunisztikus forrongásnak mégis nagy érdeme, hogy napirenden tartotta az emberiség legsúlyosabb problémáját, és ezáltal előkészítette annak megoldását is. Ez a forrongás azonban egymagában még nem vezethetett volna adekvát cselekvéshez, sőt bizonyos fokon túl még csökkentette is volna annak lehetőségét.

★

I. Irodalmilag mindez fölveti a romantika minősítésének problémáját. Hiszen a különféle szocialisztikus-kommunisztikus tendenciák éppúgy jelentkeznek a romantikusoknál, mint a realistáknál, és lehetetlen azt mondanunk, hogy az egyik művészi módszer kevésbé lett volna alkalmas ez eszmék kifejezésére, mint a másik. Pándi művének végtanulságain kezdve a fejtegetést, rá szeretnék mutatni azokra a tanulságokra, melyeket Pándi a romantika és az új-szociális eszmék helyenkénti összekapcsolódásából igen következetesen levon. Elemzéseiből kiderül, hogy a romantikától egyáltalán nem idegen

a haladó, szocialisztikus-kommunisztikus eszmék befogadása. Ez a megállapítás csak olyanoknál kelthetne megütközést, akik az irodalmi irányzatokat, és az irányzatokban megvalósuló művészi alkotó módszereket egyértelműen bizonyos világnézeti, vagy filozófiai álláspontokhoz kötik. Balzacot realista alkotói módszere nem akadályozta meg abban, hogy olyan misztikus, és egyébként művészileg is igen kevésbé sikerült, alkotásokat és világnézeti parabolákat hozzon létre, mint a *Louis Lambert* és a *Seraphita*. Victor Hugo pedig a *Nyomorultak* misztikus alapelvéből kiindulva eljut olyan szocialisztikus-kommunisztikus problémák ábrázolásáig, melyek egészen balzaci igényű társadalomkritikát vonnak magukkal. A romantika éppúgy szolgálhat valamely reakciós, obskurantista, forradalomellenes világnézet megszólaltatójával, mint liberális nézetek szócsövécül, vagy akár szocialisztikus-kommunisztikus eszmék hordozójával is. A romantikának tehát nem egy bizonyos, meghatározott világnézet a lényege, hanem egy sajátos művészi, alkotói módszer, mely különféle világnézeti tartalmak kifejezésére szolgálhat.

Pándi *Az apostol*-elemzése arról győz meg bennünket, hogy ez az erőteljesen romantikus alkotás a valóság adekvát tükrözését nyújtja: „nem az eszmében, hanem a valóságos forradalmi lehetőségekben rendült meg Petőfi bizalma, illetőleg — *Az apostolban* — a nép iránti bizalom egy romantikus szférába stilizálódott át.” Ebből a sajátos helyzetből magyarázza meg Pándi *Az apostol* romantikus jellegét. Mégis, bizonyos következtetlenséget kell látnunk abban, hogy Pándi a továbbiakban visszavesz valamit *Az apostol* romantikájáról mondottakból: „mégsem állíthatjuk azt, hogy *Az apostol* tetejétől a talpáig romantikus alkotás” — „*Az apostol* helyzetértelmező líraisága, ugyanakkor művészileg távlatot nyitó, a befejezett befejezetlenség költői élményét fenntartó, s a közvetlen-valóságos viszonyok között orientáló jelképi ereje végső soron egy realista tendencia erőterében tartják a romantikát.” Valójában azonban *Az apostol* ezt a célt csak azáltal érheti el, hogy mindvégig romantikus alkotás marad. A romantika meghaladása

széleskörű világirodalmi jelenség. Az *apostol* esetében azonban olyanfajta meghaladásról nincs szó, aminőt Balzacnál vagy néha akár Victor Hugonál megfigyelhetünk. Az *apostol* példája azt bizonyítja, hogy a romantikának magának is van valóság-tükröző lehetősége, és a valóság bizonyos helyzeteit és viszonyait *éppenséggel* a romantika alkotói módszere képes adekvánsan tükrözni.

Ha a realizmus fogalmát esztétikai-filozófiai értelemben használjuk, és az adekvát visszatükrözést értjük rajta, akkor számat is kell vetnünk azzal, hogy *történetileg* a valóság e hű tükrözése különféle irányzatoknál — például a klasszicizmusban, sőt a romantikában is — létrejöhet. Az induktív vizsgálati módszer (külön ki kell emelnünk, hogy ezt a monográfiát az induktív és a deduktív eljárások termékeny együttműködése és egysége jellemzi) joggal húzódozik az osztályozás, a kategóriák túl merev alkalmazásától. A valóságban a „tisztá” romantika épp oly ritka, mint a „tisztá” realizmus. Abban a korszakban is, melyet Pándi vizsgál, a különféle irányzatok, a romantikus, a realista, sőt a klasszicista alkotói módszerek oly bonyolult vegyületségben, egymásmellettségben és egymásrahatásban jelentkeznek, hogy a merev osztályozás és minősítés csak fiktív és félrevezető megállapításokat eredményezhet. A „*Kísértetjárás*” . . . elemzéseiben azonban épp amiatt válnak izgalmasakká, mivel a szerző az árnyalatok gondos érzékeltetése által valóban dialektikus szemléletmódot alkalmaz. És emiatt válnak lényegessé, és lényegükben találóakká az *apostol*-elemzés megállapításai is.

Ha a romantika általánosabban érvényes jellemző jegyeit keressük, arra a felismerésre juthatunk, hogy ennek az irányzatnak alkotói módszeréhez hozzátartozik egy különleges, autonóm világ fölépítésének igénye. Az ilyen eljárás a tükrözésnek közvetettebb, illetve sajátosabb lehetőségeit engedi meg, — s ebben különbözik is a romantikus alkotói módszer a realistától. Más-másféle elemekből épülnek fel a romantikusok különleges és autonóm világai, — s a *Délsziget*, vagy a *Zalán* világa másféle is, mint az *Egy magyar nábobé*, — s valamennyiük-

től különbözik *Az apostolé*, vagy a *Leoné*, és így tovább. Az 1848-as nyár körülményeit Petőfi ábrázolhatta volna olyan, realista szatírában, mely közel állt volna *Az elveszett alkotmányhoz*, vagy *A falu jegyzőjéhez*. Úgy látszik, az ő akkori helyzetének adekvát kifejezési lehetőségét az a romantikus alkotói módszer nyújtotta, mely *Az apostolban* egy olyannyira különleges és autonóm világot épített fel, hogy abban még a konkrét helyi, — vagyis a magyar színezet is hiányzik. Mindez azonban nemhogy csökkentené, hanem elősegíti a valóság kifejezését, érzékeltetését. Petőfi a romantikus alkotói módszert ezúttal alkalmasabbnak találta a valóság megragadására, mint az epikai, vagy lírai realizmusnak azt a módszerét, melynek pedig világirodalmilag is egyik legnagyobb művésze, mestere volt.

2. A valóban jelentős tudományos teljesítmények mindig befolyásolják, vagy módosítják a további kutatást és gondolkodást, mivel új feladatokat írnak elő számukra. A reformkorral foglalkozó kutatásnak a jövőben szervesen és arányosan kell a korkép egészébe beillesztenie mindazt, amit a „*Kísértetjárás*”... új tények és következtetések formájában nyújtott. Bizonyos, hogy a reformkorról alkotott eddigi ismereteinket lényegesen befolyásolja ez a monográfia és a reformkor összképét új arányokban kell felrajzolnunk a „*Kísértetjárás*”... tanulságai alapján. A reformkori sajtó itteni elemzése például olyan támpontokat nyújt, melyeknek segítségével pontosabban tudjuk meghatározni nemcsak Eötvös, Vörösmarty és Arany életművének helyét, de még az olyan történelmi személyiségek szerepét is, aminők Kossuth és Széchenyi. Különösen figyelemreméltó az, amit műve bevezetőjében Pándi a korszak „érett magatartásáról” mond. Eszmetörténetileg és sajtótörténetileg egyaránt meglepő az az élénkség és változatosság, mely az elmaradottnak tekintett magyar viszonyok között ezeket a merész és korszerű, új eszméket fogadja. Ahogyan Pándi ezt az „érett magatartást” elemzi és minősíti, abból az is következik, hogy a forradalom előtti korszak szellemi színvonalát

másként kell látnunk ezentúl, mint ahogyan azt eddig láttuk. Már a kiegyezés utáni és a reformkori magyar sajtó színvonala közötti különbséget is kirívónak érezhetjük. Egy anekdotázó Magyarország lehetett csak hajlamos arra, hogy a reformkor néha oly megható szellemi erőfeszítéseit, és a fejlődéssel való lépéstartási igyekezetét: doktrinárságnak nevezze. A szellemi élénkségnak reformkori légköréből érthetjük csak meg a fiatal Eötvös tanulmányírói működését, valamint Szalayét és a kevésbé jelentős centralistákét is. A gondolkodásnak és útkeresésnek reformkori módja bizonyonnyal sokat köszönhet Kölcseynek. A Világos utáni korszakból épp az ilyenfajta gondolati merészség kezd kényszerűen hiányozni, — hogy a 67 utáni korszakban a valamikori, általános szellemi izgalom egy szűkösebb, „közjogibb” szemléletnek adja át egy ideig a helyét. Eötvös *Uralkodó eszméi* ilyen értelemben és összefüggésben tekinthetők egy gondolkodói erőfeszítésekben gazdag kor utójátékának. A Pándi bemutatta anyagban bőségesen akadnak gondolati különbségek, provinciális félszegségek is. Akármily furcsán hangzik, de a különös gondolkodásnak ez a bevettsége még oly nagy egyéniségek tájékozódására is ki-kihat, aminő például Széchenyi, akinek zseniális fölismerései néha mosolyra készítő furcsaságokkal váltakoznak.

Az irodalomtudomány további feladata lesz az, hogy a reformkor eszméi irányzatainak arányait meghatározza. Pándi impozáns tényanyaga csak egyetlen jelenség-sort tár föl, de ennek a bőségnek láttán csak még sürgetőbb a kérdés: a kor tudatának körülbelül mekkora hányadát tölti be mindez? Bizonyos, hogy ezek az eszmék nagyobb fontossággal és szereppel bírtak, mint ahogyan azt eddig sejtettük. Még nehezebb feladatunk lesz annak a viszonynak a felderítése, mely a szocialisztikus-kommunisztikus eszmék, és a korszak *egyéb*, — tehát pl. nemzeti, népi törekvései között jött létre. Mennyire érintkeznek egymással ezek a tendenciák, illetve, esetleg mennyire ellentétesek? Nemzet és haladás dilemmáját, mely a Világos utáni korszakban annyira uralkodóvá válik, valójában

a Pándi tárgyalta korszak teremtette meg. Ennek a dilemmának reformkori feszültségét egyelőre még nem ismerjük eléggé. De a dilemma meglétéről Pándi fejtegetései mindenképp meggyőznek. Petőfi életművében ez a dilemma megszűnik, és Pándi a Petőfi-pályakép legszebb fejezeteiben dolgozza ki haza, nép és emberiség egységének megvalósulását. Az utolsó fejezet műelemző szakaszának egyik legszebben megoldott része épp ennek a „hármás ugrásnak” bemutatása. A Petőfi-versek kompozíciójának itt elvégzett, hiteles és elvszerű elemzése egyébként hiányérzetet is kelt bennünk, amiért a műelemzésnek ilyenfajta módszere nem nyerhetett több helyet a monográfiában.

3. Az első rész anyagában érdekes, figyelemre méltó egyéniségek sora bukkan fel előttünk. Kár, hogy emberi arculatuk vagy életük, sorsuk nem mindig rajzolódik ki, és kívánatos lett volna, hogy a Sasku Károlyról rajzolt rövid, de jellemző portréhoz hasonló arcképek elevenítsék meg Dercsényi bárót, Csathó Pált, Dessewffy Marcellt és másokat. Történetírásunk újabban arra szoktat rá bennünket, hogy a történelmet ember nélküli történelemnek, politikai irányzatok, termelési erők képének fogadjuk el. Pedig Pándi műve az eddiginél is élénkebb kíváncsiságot ébreszt bennünk a *kor embere*, a reformkorra jellemző társadalmi típusok iránt, akiknek habitusát, arculatát, valljuk be, igen felületesen ismerjük, és akiknek egyéniségét akarva-akaratlanul a 48 utáni évtizedek szemüvegén keresztül látjuk, mely éppen nem bizonyul megbízhatónak.

Az első rész egyik legfontosabb fejezete a Kemény Zsigmondról szóló. Pándi ezt a nehéz feladatot oly aggályosan, az árnyalatokra annyira ügyelően oldotta meg, hogy fejtegetéseit teljesen meggyőzőeknek érezhetjük, és azok a további Kemény-kutatásnak is segítséget nyújtanak.

Kemény itt említett tömeg-ellenességével kapcsolatban néhány korlátozó megjegyzést szeretnénk tenni. Emlékeztetes, hogy Madách tömeg-ellenességének feltételezése is milyen téves megítélésekhez vezetett *Az ember tragédiájával* kapcsolat-

ban. A történelmi végzetről alkotott felfogása miatt Kemény kétkedő, sőt pesszimista volt mind az egyes ember, mind az emberek csoportjai, tehát a tömegek tekintetében is. Ezt a pesszimizmust egyébként saját osztályára is kiterjesztette, s általában, a vezetők rétegeire is. A *Rajongók* fejedelemszonya a ritka kivételek egyike Kemény alakjai közt: a sztoikus erkölcs az egyetlen lehetőség, hogy a végzet játécai közt megállhassuk helyünket. A „tömeg-ellenesség” tehát nem pontosan jelöli Kemény magatartását. A tömegek szerepéről egyébként Eötvös is éppoly kétkedően gondolkozik, mint Kemény, — mégpedig főként a Dózsa-regényben. E kétkedő, csüggedt szemlélet feloldásául szánja az a kor a *nevelés* munkáját és intézményeit, mint a tömegek megváltoztatásának egyetlen lehetőségét (Pándi egyébként ennek az elvnek érvényesülését széleskörűen kikutatja és elemzi). Arról sem hallgathatunk, hogy a tömegek szerepének komor megítélésére még Petőfi is hajlik, átmenetileg, a *Felhőkben* és *Az apostolban*. Hogy ez a plebejusi megítélés mennyire különbözik a nemesitől, azt szükségtelen külön is fejtegetnünk, — de mindez arra figyelmeztet, hogy a kor bizonyos magatartásait nem szabad zárt és változatlan formáknak tekintenünk, s nem lehet azokat túlsok jelenség megmagyarázására felhasználnunk.

Mindebből nem az következik, hogy Kemény röpiratai ugyanolyan helyes irányban tájékozódnának, mint pl. a fiatal Eötvös szociális igényű tanulmányai, hanem csak az, hogy a tömegekről alkotott vélekedést Kemény regényírói munkálkodásában sem lehet másféle mérték szerint megítélnünk, mint Eötvösnél. (Ezt egyébként Pándi nem is teszi!) Itt kerülhet említésre, hogy *A karthausi* negyedik, elmélkedési szakaszának elemzése a könyv legszebb részei közé tartozik, és csak sajnálunk lehet, hogy a tárgyalt irodalmi anyag szintje nem nyújtott mindig elég hálás lehetőségeket arra, hogy a könyvben az ilyen részletek gyakrabban fordulhattak volna elő.

4. A „Kísértetjárás”... valójában marxista komparatista módszerrel készült, és ennek a módszernek talán legtöbb

következetességgel végigvitt, elemző példája is, mai irodalomtudományunkban. Különösen fontosak a hatás és befogadás dialektikájáról itt kialakított elvi tanulságok. Az a mód, ahogyan Pándi a szocialisztikus eszmék beolvadását és módosulását elemzi és megmagyarázza, ahogyan a Petőfinél megvalósuló korrekciókat kimutatja, a marxista komparatiztika példaszerű teljesítményévé válik.

Komparatiztikai vonatkozásban merül fel itt egy olyan kérdéskör is, melyet ugyancsak érdemes tovább követnünk, és amely sajátos jelentőséget nyer a Világos utáni korszakban. Pándi idézi Toldy Ferencnek az 1840-es *Figyelmezőben* megjelent írását, melyben a világirodalmi és a nemzeti fejlődés egymástól elváló két folyamatáról olvasunk igen lényeges és a helyzetre jellemző gondolatokat. Egy Pulszky-idézet már az 1850-es évek szellemét anticipálva ítéli el a francia irodalomban jelentkező „káros”, új eszméket, melyekkel szemben a nemzeti-népi „jelleg” kellene támogatni. Ismeretes, hogy ez a dilemma milyen torz megoldásokat hozott magával a Világos utáni korszakban, mégis, figyelembe kell vennünk, hogy hasonló álláspontra (habár távolról sem a Pulszkynál észrevehető durva leegyszerűsítéssel) Erdélyi és Arany is hajlottak. Úgy látszik, egy, a herderihez hasonló koncepciót Erdélyi is, Arany is időszerűnek érzett, amidőn az egyéninek, a nemzetinek elsőbbségét hirdették, az általános, a világirodalmi előtt. Távoli hagyományként, és bizonyára sok áttétel közbeiktatásával, a herderi felfogás újra jelentkezik a forradalmi előtti korszak költészeti népiességében. A magyar irodalom nemzeti és polgárosuló fejlődési szakaszán tehát felmerült egy francia és egy német út közötti választás szükségé. Petőfi túlhaladt ezen a dilemmán, Jókai az előbbi utat választotta, Erdélyi és Arany pedig inkább az utóbbi felé hajlottak.

Az új eszméket azonban a „fiatal Németország” is továbbította, Pándi adatainak tanúsága szerint. És ez a továbbítás néha az új francia eszmék közvetett továbbítását is jelentette. Érdemes lenne felállítani annak mérlegét, hogy a magyar népiesség mit fogadott be, és mit utasított el valójában az új eszmékből,

amidőn a fejlődés francia útja helyett inkább a 18. századi német utat érezte magához közelebbnek (habár még ezt is csak szigorú és következetes kritikával). A maguk útját kereső irodalmak számára ez a két út nem is elsősorban az utánzás kétféle lehetőségét, hanem az előrehaladás kétféle típusát jelentette, — tehát az összehasonlításnak nem a hatások keresésére, hanem a tipológiai párhuzamok kimutatására kell törekednie. Toldy megfigyelése helyes, a magyar irodalom helyzete pedig inkább a 18. századi némethez volt hasonló, mint a 19. századi franciához, melynek számára már régóta nem jelentett gondot a nemzeti jelleg megteremtése. Maga az elutasítás kétféle meggondolás eredménye volt: egyesek az új eszmék miatt utasították el a francia példákat, — mások viszont a nemzeti, a népi sajátosságok felemelése, tehát a nemzetileg-népileg polgárosult irodalom megteremtése érdekében. Az elfogadók (tehát Jókai és társai) nem mindig az eszméket fogadták el, — de néhányan közülük elsősorban ezeket. A német felvilágosodás azért utasította el a franciát, mert számára a *német* jelleg volt a legfontosabb. Az 1840-es évek magyar irodalma pedig csak olyasmit akart a külföldtől átvenni, aminek áthasonításához alapot szolgáltatott a magyar hagyomány és a népköltészet. Ismétlem: Petőfi volt az egyetlen, aki mind a befogadásban, mind az áthasonításban a legmesszebb hatolt. A Pándi kimutatta és elemezte korrekciók ennek a folyamatnak dialektikáját világítják meg. A dilemmák már említett „magasrendű” megoldásai mellett voltak alacsonyrendűek is, melyek főként a társadalmi kérdéseket előtérbe állító, Balzac-típusú irodalom elutasításában nyilvánultak meg. Ennek az eszményítő esztétikai koncepciónak előzményeit Pándi az 1840-es években mutatja meg. Ez arra is következtetnünk enged, hogy a 40-es, 50-es, 60-as évek egységes, bár viszonylagos egységű irodalmi korszakot képeznek. Mivel munkásságomat egy időben a Világos utáni korszak jelenségeinek elemzésére fordítottam, Pándi könyvének olvasása közben néha ráismerhettem az olyan emberek helyzetére, akik ugyanannak a hegynek két oldaláról, egymás felé közeledő tárnákat bontanak ki.

5. A Petőfiről szóló rész egyik fontos fejezete a *Levél Várady Antalhoz* c. költeményről szól. Jelentőségben¹ ezt csak *Az apostol* elemzése múlja felül. (Ez utóbbinak során érdemes lett volna felfigyelni Petőfi költőiségének arra az új irányára, művészeti eszközeinek arra a gyökeres átalakulására, mely különösen a betét-darabokban valósul meg. Ezek a kis darabok Petőfinek merőben új költői korszakát ígérik, mely halála miatt sajnos nem bontakozhatott ki.) A *Levél Várady Antalhoz* elemzése, úgy érzem, hogy a magam egy korábban kifejtett álláspontjával is vitatkozik. Mivel ennek az inkább eszmeileg, semmint művészileg jelentős költeménynek szerepét a korabeli kutatás különösebben nem emelte ki, 1954-es tanulmányomban, melynek tájékozódásához indítékot adott Pándi 1953-as *Felhők*-elemzése is, a *Levél* korszakhatár-szerepét elemeztem, összekapcsolva a dömsödi rövid időszakot a szalkszentmártoni romantikus időszak alkotásaival, valamint a kortársi fiatal magyar romantika párhuzamos jelenségeivel. Pándi kétségbevonja a *Levél* korszakhatár-jelentőségét. Érvei közül meggyőzőeknek érzem azokat, melyek azt hangoztatják, hogy a *Levél*ben foglalt eszmék előzményeit már 1844-től kezdve megtaláljuk Petőfi költészetében. Mégis, továbbra is úgy érzem, hogy az 1846-os *Levél Várady Antalhoz* után Petőfi magatartása és főleg költői hangneme lényegesen változott meg, és az 1846 május utáni korszakban politikai, forradalmi szerepe is egyértelműbb, tudatosabb, mint a *Felhők*-válság előtt volt. Egyébként Pándi maga is elismeri, hogy a *Levél Várady Antalhoz*, bizonyos új vonásokat foglal magában.

Pándi Pál impozáns monográfiájának, — mely az utóbbi évek marxista irodalomtudományának egyik legjelentősebb alkotása — igazi jelentőségét és érdemét nem csak a feldolgozott anyag rendkívüli méreteiben, nemcsak az alkalmazott módszerek sokféleségében, és a rendszerezés újszerűségében kell látnunk. Pándi Pál elemzési szigorú és következetes elvek alapján alakítják ki a magyar történelmi és gondolkodás értékrendjét. De épp ezeknek az elveknek érvényesítése emeli ki a szerző érzékét az árnyalatok és a bonyolultságok iránt; az

a mód, ahogyan a sommás és leegyszerűsítő minősítések helyett mindig a nehezebbik utat, a konkrét viszonyok dialektikáját figyelembe vevő analízist választja: nemcsak történeti érzékről, hanem ítélőerejének élénkségéről, intenzitásáról is tanúskodik. Ezt az ítélőerőt amiatt is termékenynek, kezdeményezőnek érezhetjük, mivel nemcsak ismeret és értés, hanem megértés, sőt, együttérzés, rokonszenv és szeretet is áll mögötte. Tudósi magatartásának ez utóbbi vonásai miatt kerülhet oly közel a korhoz, melyet bemutat, s annak a kornak embereihez, gondolkodásmódjához, alkotásaihoz is. Az ilyen emberi és eszmei kapcsolódás telíti Pándi Pál művét igazi meggyőző erővel, s az ilyen tárgyával elteltég válik követendővé új irodalomtudományunk számára.

SŐTÉR ISTVÁN

VAJDA JÁNOS POLITIKAI RÖPIRATAI – KRITIKAI KIADÁSBAN

VAJDA JÁNOS: *POLITIKAI RÖPIRATOK*. VAJDA JÁNOS ÖSSZES MŰVEI VI.
(Akadémiai, 1970.)

Vajda János — 19. és 20. századi irodalmunk sok más nagy alakjához hasonlóan — úgyszólván egész pályája során rendszeres újságírói tevékenységet folytatott. Politikai röpiratai (amelyeket a Barta János szerkesztette kritikai kiadás hatodik kötete Miklóssy János gondozásában ad közre) e mintegy négy évtizedes munkásság szerves — noha kiemelkedő fontosságú — részét alkotják, és pontos, megnyugtató értelmezésük csak azzal összefüggésben képzelhető el. A publicista Vajda arculatáról, útjának különböző szakaszairól tehát — mint ezt bevezető soraiban Miklóssy is hangsúlyozza — csak akkor formálhatunk teljesen hiteles képet, ha majd újságcikkeinek kritikai kiadása is napvilágot látott. Bizonyos következtetések levonására azonban ennek a kötetnek a tanulmányozása is módot nyújt — annál is inkább, mert mintaszerű filológiai apparátusa nagy mértékben elősegíti a közölt szövegek helyes történelmi perspektívába állítását.

A kötet anyagának nagyobbik és fontosabb része az 1862/1863-as évekből származik. A két nevezetes, a Vajda-irodalomban behatóan elemzett röpirat: az *Önbírdlat és Polgdrosodás* mellé a szerkesztő felvette az *Irányeszmék* c. 14 darabból álló cikksorozatot is. Az utóbbi munkára a kutatók közül egyedül Komlós Aladár fordított figyelmet,

joggal állapítvta meg, hogy a névtelen cikksorozat Vajda politikai eszméinek „a 62-es két röpirattal vetekedő fontosságú [. . .] kifejtése”. Az *Irányeszmeék* annakidején ugyan önállóan nem jelent meg, hanem a Vajda szerkesztése alatt álló *Magyar Sajtó* 1863 február – márciusi számainak hasábjairól került át a kritikai kiadás lapjaira. Ám egy, a lapközlésbe iktatott szerkesztői megjegyzés tanúskodik róla, hogy Vajda külön füzetként is közzé akarta tenni írását – s a cikksorozat tartalma (a még érintendő hangsúlyeltolódások ellenére is) oly sok szállal kapcsolódik s röpiratok mondanivalójához, hogy Miklóssy eljárását mindenképpen indokoltnak kell tekintenünk.

A három mű azonos gondolatkörben mozog, s voltaképpen mindvégig néhány, a liberalizmus eszmevilágában gyökerező tételt ismétel és variál. Vajda álláspontja a polgári fejlődés vívmányainak fenntartás nélküli igenlésén, valamint azon a meggyőződésen alapul, hogy a magyarság jövőjét kizárólag ezeknek a vívmányoknak elsajátítása biztosíthatja. „Európát nem ábránd, nem tudós elmélet, nem philantrop érzélgés, hanem *kényszerűség* teszi *democratávdá*, a *munkásság*, az *ipar kényszerűsége*; a *polgárosulás föltartózhatlan szelleme*, s e szerint az ódonság aristocriáját vagy le kell vetni, vagy benne – meghalni!” – jelenti ki, majd így folytatja: „A democratia mai napság egy jelentőségű a – szellemmel, a műveltséggel; az erénnyel, a korszellemmel, a dicsőséggel! a merev csökönyös ódon aristocriatia egy – a tudatlansággal, vénséggel és – nevetséggel. . . . Az európai humanitás egy jelentésű az európai műveltséggel, a polgárosultsággal, s az ódon aristocriataság a – barbársággal. Bizonyos nyugat európai értelemben democratává kell lennünk, hogy – magyarok maradhassunk, s dicső nemzetté lehessünk.” (51.) A fejlődés végcélja Vajda szerint „nem lehet más, mint az összes emberiségnek, nemzeti szellemeik megtartása mellett – egy egyszerű államrendszerbeni egyesülése.” S ha „ez még jó tova lehet, de annyi való már ma is, hogy nemzetünk [. . .] csak úgy nyerhet rokonszenvet és támogatást Európában, ha cme közös emberiségi célt el nem téveszti. . . .” (163.) Azokat a sarkalatos vonásokat, „melyek újabbkori polgárosodásunk erkölcsvilágát megalkották”, s melyek egyszersmind az ő értékrendszerének pillérei, a következőkben jelöli meg: „a *tulajdonjog* szentsége, és biztosítása: az *enyim* és *tied* körüli szerfölött kényes fogalmak legszabatosabb, legszigorúbb szabályozása; a *munka* tisztelete és úgy szólván *cultusa*; a jognak az erő fölé helyezése; a *személyes érdemnek* az öröklött, születés fölötti diadala; vallási és nemzetiségi türelmetlenség enyhülése. . . .” (85.) Az előbbrejutás legfőbb akadályai viszont „ama *polgáratlan* sajátságaink”, a nemzet azon „ős ázsiai hajlamai”, amelyeket a röpiratok szinte minden egyes lapja csillapulni nem akaró szenvedéllyel s egyúttal szónokias hevülettel ostoroz. Vajda bírálata elsősorban a „középrend” (azaz a középnemesség) ellen irányul; a „modern európai korszellemmel”

ellenkező sajátságok: a polgári foglalkozások és általában a munka lenézése, a „lefelé dölyfös, fölfelé görbedező” szervilizmus, a betyárkodó parlagiasság, a múltba révedező illuzionizmus, a sültgalambvadás szerinte főként erre a rétegre jellemzők.

A gazdasági és társadalmi feladatok elsődlegességét hirdető programhoz logikusan kapcsolódik az a felfogás, amelyet a közjogi problematikára, a Habsburg-birodalomhoz való viszony kérdéseire vonatkozólag fejt ki. Az *Önbírálat*ban erről még alig esik szó; itt lényegében annak hangsúlyozásával éri be, hogy az ország civilizatorikus és művelődési visszamaradottsága miatti felelősséget nem lehet kizárólag a kedvezőtlen körülményekre hárítani, hiszen „tömérdek teendő van, melyet most is [. . .] végrehajthatunk a haza kiszámíthatlan hasznára, és amelyet elmulasztani megbocsájthatlan hazaárulás”. (47.) A *Polgdrosodás* lapjain már konkrétan közelíti meg a témát. A gazdasági és kulturális fejlődés meggyorsítása érdekében – jelenti ki – „minden áron *önkormányzatra* van szükségünk”. (121.) Az 1860/61-es mozgalmak mérlegét megvonva, Vajda, aki 1861-ben, az országgyűlés tartama alatt, a *Csatár* c. lap szerkesztőjeként még helyeselte a felirati párt irányvonalát, az 1848-as törvények csorbítatlan érvényéhez való ragaszkodást, most súlyos hibának, oktalanul elszalasztott lehetőségnek minősíti, hogy „a beligazgatás tavál kínált palcáját ellöktük dacosan magunktól”. (127.) Az 1847-es állapotok visszaállítását kívánó csoport elképzeléseit továbbra is egyértelműen elutasítja. Programjuk ui. a nemesi hegemoniára alapozott „vármegyésdi” visszaállítását vonná maga után, márpedig Vajda – aki ebben a vonatkozásban az 1840-es évek centralistáinak szellemi örökségéhez kapcsolódik – „c régi, átkos, bukásunkat okozó afrikai beduin törvény rendszerrel” (151.), amely „az államot ötvenkét alkirályságra, ismét azokat annyi ezer kiskirályságra” darabolja (149.), semmiképpen sem hajlandó megbékülni. Szerinte az országnak „minél szigorúbb s erélyesebb központi kormányzatra” van szüksége (122.), de egyelőre beérné ennek egy korlátozottabb (az ipar, kereskedelem, közlekedés és művelődés ügyeire kiterjedő) hatáskörű válfajával is. Már itt felveti – és az *Irdnyeszmék*ben majd egész gondolatmenetének tengelyébe állítja – azokat a külpolitikai és közgazdasági természetű érveket, amelyek a magyarság és Ausztria egymásra utaltsága, a Habsburgmonarchiában való bennmaradás szükségessége mellett szólnak. Leszögezi, hogy „helyzetünknel fogva a sors által Ausztria szövetségére vagyunk utalva” (144.), a követendő irányt pedig így határozza meg: „nem a közbirodalomtól elválni, de annak erősebb felévé lenni [. . .] szellemi fölény és anyagi gyarapodás által”. (122.)

Ami az *Irdnyeszméket* illeti, e cikksorozat egészen szembetűnő módon egyetlen célzat jegyében áll: szerzője a Béccsel való mielőbbi kigyőzés hasznosságáról kívánja meggyőzni olvasóit. Kikel „a politikai

következetesség alantias, kiskorú, s az agyonszorításig szűk körű definitiója” ellen (189.), s még energikusabban hirdeti meg a már ismert jelszót: „*A magyar nemzet tekintse az osztrák birodalmat sajátjának*, rá szállandó örökének [. . .] Az uralkodó dynastia érdekét legszorosabban kapcsoljuk össze a magunkéval; helyezzük nemzeti politikánk kiindulási központjává, hogy általa, *körüle* mi válhassunk a birodalom központjává . . .” (185.) Argumentációja során belebonyolódik olyan ellentmondásokba is, amelyektől a korábbi röpiratok még mentesek voltak. Egyik vitapartnere, a cikksorozattal a Bihar c. lapban polemizáló Keinpelen Győző ki is gúnyolja a „szempon-tást”, aki előbb „a csendes kalmároskodást és nyugalmas tanulást” ajánlja népének, majd pedig „kardot köt oldalunkra, revolvert ad kezünkbe, puskát akaszt a vállunkra, hogy leigázzuk kelet szabad népét a magyar korona adósságlevelcinek beváltására s visszaálltsuk Nagy Lajos birodalmát”. Vajda szerint ui. Ausztria, ha majd kiszorult az egységes Németországból, „a barbár keletre [= azaz a Balkánra. O. A.] veti sasszemeit,” s itt újból tér nyílik a magyarság harci érényeinek megcsillogtatására is (210.). A nemzetiségi kérdést illetően a *Polgárosodás*ban még békülékeny szellemben foglalt állást: megbélyegezte a nemzetiségi irányában tanúsított lenézést és türelmetlenséget, s azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a magyarság gazdasági és társadalmi vívmányainak és kulturális fölényének hatása fogja végül beolvadásra késztetni a nemzetiségeket. Most viszont, a kiegyezés mellett szóló megfontolásokat számba véve, különös súlyt helyez arra a veszélyre, amelyet a magyarság számára a „szláv – román nemzetek” jelentenek, s intő hangon írja: „A liberalismust mi sem, illetőleg még kevésbbé vihettjük végetlenig, mint a nálunknál erősb, nagyobb nemzetek” – bár ehhez azonnal hozzáfűzi, hogy a többségi elv mechanikus érvényesítése a „korszerű haladási elvek szerint” sem lenne jogosult, minthogy a magyarság a műveltségnek kijáró előjogok nevében „méltán követelheti, hogy magasb értelmisége a nyers tömeg által [. . .] agyon ne nyomassék” (183.). Az ilyenfajta érvelés már világosan tükrözi a magyar liberalizmusnak azokat a végzetes belső ellentmondásait, amelyekkel a 19. sz. második felében nemcsak a politikai vezető réteg tagjai, de az értelmiség legjobbjai sem tudtak megbirkózni.

A fentiekben összefoglalt kérdésfeltevések és válaszok természetesen nem Vajda önálló, eredeti gondolkozói teljesítményei. A röpiratban hangoztatott eszméket korántsem ő hirdette meg elsőként. A politikai eszményképének vallott Széchenyire maga is sűrűn és nagy nyomattal hivatkozik. A *Hitel* és a *Világ* írójának Vajdára tett hatásáról nem csupán a gyakori társadalmi összecsendések tanúskodnak; tudatos Széchenyi-imitáció szándékával magyarázhatók a röpiratok egyes formai jellegzetességei (rapszódikus szerkezet, pátoszt és szarkazmust

elegyítő hangvétel) is. Ám legalább ugyanannyi ösztönzést köszönhet Vajda az 1849 utáni időszak — kifejezetten a nemzeti önismeretre való nevelés jegyében álló, a „hogyan tovább?” kérdését vizsgáló — politikai irodalmának is. Sőtér István hívta fel a figyelmet arra, hogy a röpiratok tételeinek jórészét már Kemény és Gyulai megfogalmazta az 1850-es évek elején. (Egyébként az *Önbírálat* egyik kortársi kritikusa, az Aristoteles álnév mögé rejtőző Jókai szintén megjegyzi gúnyos hangú cikkében, hogy a röpiratban „semmit sem találunk, mint zűr-zavarral összehordott phrasisokat azon tárgyak felől, amikről az időszaki sajtó tíz év óta folyvást beszél, s amikről Aristides példátlan naívsággal azt képzei, hogy ő szólt felőlük először”).) A kritikai kiadás egyik különleges értéke, hogy a röpiratok szellemi forrásvidékére vonatkozólag alapos dokumentációval szolgál. Az a gazdag anyag, amelyet a kötet 351–60. lapjai világos elrendezésben sorakoztatnak fel, meggyőző szövegpárhuzamaival teljes mértékben igazolja Sőtér állítását. Miklóssy jegyzetei azonban újat is adnak az eddigi szakirodalomhoz képest: ő vonta be először a vizsgálat körébe Mocsáry Lajos *A magyar társas élet* c. 1855-ben megjelent könyvét, amelyet Vajda a *Magyar Sajtó*ban lelkes egyetértéssel méltatott. Külpolitikai vonatkozásban, a nemzetközi erőviszonyok felmérésénél kétségkívül Kemény volt a röpiratok legfőbb inspirátora — hiszen a Habsburg-monarchia jövőbeli rendeltetéséről és az ennek kapcsán a magyarságra váró szerepről szólva, Vajda semmi más nem tesz, csak a *Még egy szó a forradalom utánban* kifejtett elképzeléseket visszahangozza. Társadalomkritikai szempontokat ugyan szintén meríthetett Keménynek és a fiatal Gyulainak a bukás utáni nemzeti önvizsgálat szellemében fogant írásai-ból is — de ezt a problémakört Mocsáry műve részletesebben, valamennyi társadalmi rétegre kiterjeszkedő árnyalt helyzetelemzést adva tárgyalta. A szemléletmód koherenciáját, mélységét és következetességét s a felhasznált ismeretanyag mennyiségét tekintve, Vajda az említett szerzők egyikéhez sem hasonlítható — sőt a politikai gondolkozó rangja őt véleményünk szerint egyáltalán nem illeti meg. Található írja Sőtér, hogy Vajda röpiratainak „nem annyira gondolati, mint inkább lírai jellegük van”, s „inkább indulati a kompozíciójuk is”. Bármely határozottan mutat rá az „anyagi érdekek” alapvető fontosságára, bármekkora hévvel teszi szóvá a hazai ipar és kereskedelem hátramaradott voltát, megállapításai mindig az általánosságok síkján mozognak; az egyes ágazatokat közelebről szemügyre vevő vizsgálódásba sehol sem bocsátkozik, és adós marad a javítás és továbbhaladás módzatait megjelölő útmutatásokkal is. Konkrétumokban jóval gazdagabbak s behatóbb tájékozottságra vallanak azok a részletek, amelyekben tulajdonképpen a szfűgyével: az irodalom és a kultúra helyzetével foglalkozik. Kora magyar irodalmát ő túlságosan beszűkült, provinciális jellegűnek, „szűk magyar világnézetünk gumójába”

begubózottnak s „a világ, az emberiség, a haladás” nagy érdekei iránt közönyösnek érzi, és nem egy csipős — s egyoldalú kiélezettségében gyakran igazságtalan — megjegyzést intéz Arany és Tompa címére is. Az irodalmi és sajtóviszonyok valódi vagy vélt fogyatékosságait vagy az Akadémia mulasztásait kipellengérező passzusok olvasásakor nyomban észrevesszük, hogy a röpiratok szerzője, aki szem melláthatólag jóval otthonosabb az írói körök és szerkesztőségek világában, semmint a közgazdaság és az államszervezet kérdéseiben, itt érkezett el a maga igazi, sajátos terepére.

A Vajda röpirataiban felvetett gondolatok — mint láttuk — jórészt az egykorú köztudatban is benne éltek, s kisebb-nagyobb mértékben a kiegyezés időszakának, majd pedig az azt követő évtizedeknek politikai vonalvezetését is befolyásolták. A röpiratok fogadtatása, amely a kritikai kiadás lapjain a maga teljességében tárul elénk, mégis túlnyomóan elutasító volt. Belejárshattak ebbe azok a szorosabban irodalmi természetű véleménykülönbségek is, amelyek már 1861-től fogva feszültté tették a Vajda és az Arany—Gyulai-kör tagjai közötti viszonyt. Részben nyilván ezekkel magyarázható, hogy Gyulai meglehetősen szörszálhasogató jellegű vitairata az *Önbírálat* olyan tétéleiben is beleköt, amelyeket egy évtizeddel korábban ő maga is hangoztatott. Egyik-másik kritikából kicsendül az a romantikus antikapitalista szemléletmód is, amely a polgárosodás árnyoldalaitól, az „átkos civilisatio” bűneitől szeretné megóvni a magyarság „egyszerű ősi erkölceit” (s amely egyébként az 1850-es években még Vajdától sem volt teljesen idegen). Az ellenséges visszhangot elsősorban mégsem efféle tényezők, hanem nagyobb horderejű, mélyebben fekvő indítékok motiválják. Vajda álláspontja — ha nem is teljesen átgondolt és kiforrott — egyértelműen polgári-értelmiségi jellegű; a nemességet ő egészen alkalmatlannak ítéli a maga számára vindikált szerep betöltésére. Vitapartnerei viszont legfeljebb belülről bírálják ezt az osztályt; érdemeit, vezetésre való hivatottságát éppoly kevésbé vonják kétségbe, mint az 50-es évek imént említett, önismeretre buzdító közírói. Másfelől természetesen a közjogi kérdések eltérő megközelítése is válaszfalat emel Vajda és bírálói közé. Az azonnali kiegyezést sürgető Vajdával szemben az adott pillanatban — a másik oldal merevsége láttán — egyelőre a passzív rezisztencia folytatását tartják célszerűnek azok a (Deák politikája mögé felsorakozó) rétegek is, amelyek korántsem zárkoznak el a kompromisszum gondolatától, de a külpolitikai fejlemények további alakulásától remélik egy számukra előnyösebb tárgyalási pozíciókat biztosító helyzet kialakulását. (Itt említjük meg Miklóssy munkájának egy kisebb hiányosságát: sehol sem utal a pesti rendőrigazgatóság által 1862. nov. 9-én a helytartótanácshoz intézett felterjesztésben foglalt, Vajda röpirataira vonatkozó megállapításokra. Már Takáts Sándor felhasználta, legújabbban pedig

D. Szemző Piroska a *Magyar Könyvszemle* 1969/3. számában közölt dolgozatában részletesen idézte ezt az aktát, amely a röpiratokat – mint a közjó és a mielőbbi békés kiegyenlítődéssel előmozdítását szolgáló műveket – a kormányzat szemszögéből nézve kedvezően ítéli meg.)

A röpiratok által kiváltott ellenhatás úgyszólván megpecsételi Vajda további sorsát. 1863/64 folyamán fokozatosan kiszorul a hazai irodalmi életből, és 1864 szeptemberében kénytelen felmenni Bécsbe, hogy az ottani kancellárián vállaljon hivatalt. Újságírói tevékenységét 1865-ben és 1866-ban – amint ezt Miklóssy kutatásai nyomán (ItK 1969. 72–81.) tudjuk – a bécsi kormányhoz közelálló lapok: a *Sürgöny*, *Bécsi Híradó* és *Magyar Világ* hasábjain folytatja. Ebből az időszakból két olyan levelét is ismerjük, amelyben visszapillant 1862/63-as publicisztikai szereplésére, újabb terveivel és törekvéseivel szembeítve a röpirataiban körvonalazott politikai felfogást. Mindkettő Bécsben kelt – az egyiknek Heckenast Gusztáv, a másinak pedig Jókai a címzettje, – s bár pontos dátumukat nem ismerjük, túlságosan nagy időbeli távolság semmiképpen sem választhatja el őket egymástól, hiszen a költő csak egy éven át, 1864 szeptember végétől 1865 október elejéig élt a császárvárosban. (A kritikai kiadás a 454–55. lapokon mindkét levelet közli, érthetetlen azonban, miért véli Miklóssy – aki pedig pontosan tudja, mettől meddig tartózkodott Vajda Bécsben –, hogy a Jókaihoz szóló „valószínűleg 1866 nyarán” íródott.) Csakhogy a két levélben más-más, szögesen ellentétes értelemben nyilatkozik arról, vajon a korábbi munkásságát vezérlő elveket továbbra is helyeseknek és jogosultaknak tartja-e. Heckenast figyelmét – bizonyára a híres „húsvéti cikke” utalva – arra hívja fel, hogy az események újabb fordulata neki adott igazat. „A Deák-pártnak a *Pesti Napló*-ban nyilvánuló magatartása, nem az én irányomat igazolja-e, amit pár évvel ezelőtt az én csekélységem merészelt hirdetni és amit Ön is részben helyeselt?” – teszi fel a kérdést, majd nyomban hozzáfűzi, hogy ilyen körülmények között ő egy újonnan indítandó lapnak „hatalmas fő- vagy segédmunkatársa” lehetne. A másik levélben viszont, amelyben a balközéppárti *A Hon* szerkesztőjének ajánlja fel szolgálatait, arra kéri Jókait: „... feledd tévedéseimet, melyek nagyrészt akkori beteges állapotomból származtak s nyújts módot, hogy az ügynek szolgálhassak,” és így fogadkozik: „ezen túl magam is legkérelmezhetőbb üdözője óhajtanék lenni a röpirataimban kifejtett iránynak.”

A Honnal ugyan nem kerül munkatársi kapcsolatba Vajda, ám bizonyos idő múlva újságírói működése valóban új irányt vesz. 1867 tavaszától 1868 őszéig a szélsőbaloldali lapjának, a *Magyar Újságnak* kötelékében dolgozik, s noha nem jegyezheti nevét írásait, e másfél év alatt ő a lap voltaképpen szellemi irányítója. A polgárosodás köve-

telménye mellett továbbra is szilárdan kitart, viszont a kiegyezéssel, a közügyes rendszerrel élesen szembefordul, s egyértelműen a 48-as alap hívének vallja magát. A kötet anyagában ezt a pályaszakaszt csak egyetlen rövid írás képviseli: a *Perczel Mór merénylete Kossuth ellen* című, amely eredetileg a *Magyar Újság* 1868. ápr. 10-i számának vezércikke volt, majd pedig (talán mert szerzője ily módon akart kitörni a rákényszerített névtelenségből) önálló nyomtatványként is megjelent. Vitatható, helyes volt-e ezt a darabot a *Magyar Újság*-beli cikkek sorozatából kiszakítani és a röpiratok ciklusába iktatni. Véleményünk szerint itt éppen a fordítottjával van dolgunk annak az esetnek, amire az *Irdnyeszék* szolgáltat példát: az utóbbi műfajilag annak ellenére is joggal minősíthető röpiratnak, hogy publikálására csak folytatásos részletekben, egy napilap hasábjain került sor, míg a *Perczel Mór merénylete* semmi egyéb, mint különlenyomatban is közreadott újságcikk. A *Polgárosodás*ban Vajda a nemzetet hamis útra térítő, „tündérelig bűvös, csábos, de hamis géniusz”-nak (104.) nevezte Kossuth-ot — most, az érdemeit kisebbíteni próbáló Perczel Mórral vitatkozva, mint „tünelemyszerű lángszellem”-et, „a nemzet legkitűnőbb, egy világ tiszteletével környezett tagját, legfényesebb korszakának úgyszólván teremtő vezérét” (320.) aposztrófálja.

Az újabb kutatás sok energiát fordított Vajda ismételt politikai irányváltoztatásainak megnyugtató értelmezésére, és ki is alakított egy koncepciót, amely mindeme fordulatokban egy lényegében egységes ívelésű pálya belső logikájának megnyilatkozásait véli felfedezni. Eszerint csak arról lenne szó, hogy a költő a szituáció, a történelmi feltételek változásaival szembesíti és hangolja össze a maga mindvégig azonos elveit: csupán azért cserél pártot, hogy az új helyzetben módosult taktikával folytassa a küzdelmet régi céljaiért. A nemesség 1861-es magatartása olyan mérvű ellenszenvet és felháborodást vált ki belőle, hogy a polgárosodás üremének meggyorsítása érdekében ez idő tájt hajlandó lenne az abszolutisztikus kormányzatnak teendő engedményekre is — 1867 után viszont, minthogy a kialakuló új rendszerben megint a nemesség szerzi meg a hegemoniát, a kiegyezés támadóinak sorába áll. Annyi valóban kétségtelen, hogy a nemességgel mint osztálylyal, a nemesi ideológiával és életformával szembeni ellenérzését Vajda sohasem adja fel, s a polgárosodás ügyébe vetett hitét is töretlenül őrzi meg. *Ebben a vonatkozásban* csakugyan egyenes út vezet az 1860-as évek publicisztikájától az olyan öregkori verskig, mint a *Credo* és a *Lenni vagy nem lenni*. Mégis: az útját tarkító kanyarok (amelyeket néhány különösen beszédes adalékkal is szemléltetni próbáltunk) túl sűrűn, túl szeszélyesen és túl éles szögben követik egymást ahhoz, hogysem az imént vázolt — a Vajda minden gesztusát sugalló plebejus demokratizmusra hivatkozó — motívációt teljes érvényű magyarázatként fogadhatnánk el. Nem hagyhatjuk számításán kívüli Vajda impul-

zív, kiegyensúlyozatlan egyéniségét, s mindenekelőtt a dicsőségnek és sikernek azt az állandó, felfokozott igényét, amely a feltűnés és nyilvános szereplés éppen kínálkozó lehetőségeinek izgatott kutatására és mohó megragadására készíti. A rendelkezésünkre álló adatok Barta János álláspontját erősítik meg, amely szerint „Vajda cselekvésvágyában és a közügyek iránti érdeklődésében egyik fő hajtóerő a tehetsége és elhivatottsága tudatától támogatott személyes érvényesülési vágy”, és „pályájának és magatartásának különös görbéit és csattanóit is befolyásolják és részben magyarázzák a hivatalos érvényesülésből kiszorult tehetség erőfeszítései arra, hogy nagy egyéni tettekkel vagy a közvélemény erejével magát [...] közéleti tényezővé tegye . . .” (It, 1955. 373.) Emellett természetesen azt is látnunk kell, hogy a költő közvetlenül egzisztenciális okokból sem mondhatott le a rendszeres újságírói tevékenységről, amely számára — mint sok kortársa számára is — az egyetlen állandó jövedelemforrást, a megélhetés legfőbb alapját jelentette.

Efféle anyagi természetű okok alighanem a kötetet lezáró két darab: az 1873-ból való *Hitdrazatok* és az 1881-ben írt *Magyar birodalmi politika* keletkezésébe is belejátszottak. Rendkívül valószínűnek látszik Komlós Aladár feltevése, amely szerint Vajda ezeket a röpiratokat a szabadelvű párt bizonyos köreinek megrendelésére készítette. Lehet, hogy némi előzetes instrukciókkal is ellátták megbízói, de ő mégsem egyszerűen az utóbbiaktól kapott szempontokat öntötte formába, hanem saját régebbi elgondolásait elevenítette fel. A névtelesen publikált röpiratok szerzőségét éppen azok a — más Vajda-művekre utaló — tartalmi és stíláriis megfelelések teszik kétségtelenné, amelyek egy részére már Komlós felhívta a figyelmet, és amelyeket Miklóssy jegyzetei különös gonddal vesznek számba. Mindkét munkában egyértelműen Vajda gondolatvilágának nacionalista elemei dominálnak. A polgárosodás eszmeköre csak egy-két halvány utalás révén bukkan fel bennük (így pl. amikor — a nemesség tagjait a közös hadsereg tiszti posztjainak elfoglalására buzdítva — azt az érvet is felcmlíti, hogy az általuk jelenleg előzönlött hivatalokat „a tanultabb és munkához szokottabb polgári osztály” jobban töltené be). Az 1867/68-as periódusban, a *Magyar Újság* munkatársaként a nemzetiségekkel ápolandó jó viszony és a szomszédos államokkal való baráti együttműködés szükségességét hirdette Vajda — az újabb röpiratokban (nyilván a balkáni viszonyok ekkori veszedelmes kiéleződésének hatására is) megint a magyarság nemzeti léte ellen irányuló fenyegetésnek minősíti a szláv népek törckvéseit, s a védekezés hatékony módjaként ismét csak egy olyanfajta, a dinasztia iránti feltétlen hűségre alapozott politikai vonalvezetést tanácsol, amelynek eredményeképpen a monarchia súlypontja Magyarországra billenne át. Álláspontját egyfajta sajátos, hungarocentrikus történelmi telcológiával is nyomatéko-

sítja. A Habsburg-birodalom létjoga — jelenti ki — „eddig is a magyar nemzet létének megőrzése volt”). A gondviselés a magyarságot „a mohácsi nagy veresztés után a Habsburgház birodalmának üvege alá helyezte, hogy itt sebeit kiheverve megfelelhessen annak idején a számára az európai államrendben kiszabott földadatának. [...] Ez a monarchia a magyarért született, ezért volt eddig és ezután is érte sőt most már egyenesen általa lesz, vagy nem lesz.” (284.) Részletekbe menő, gyakorlati programot ezúttal sem vázol fel; elképzelései abban a — távlati célként felfogott — követelésben csúcsosodnak ki, hogy az uralkodó címeinek sorában a jövőben nem az osztrák császári, hanem a magyar királyi méltóságnak kell az első helyre kerülnie. Nem csoda, hogy e röpiratok megjelenésükkor csupán fölöttébb szerény visszhangot váltottak ki, s korántsem mozgatták meg annyira az egykorú közvéleményt, mint a maguk idejében az *Önbírdlat* és a *Polgárossáds*.

A kötet sajtó alá rendezőjének munkájáról — amint talán már az eddigiekből is kitűnt — csak az őszinte elismerés hangján nyilatkozhatunk. A közölt írások esetében alapszöveggként kizárólag az egykorú első kiadásokat kellett tekintetbe venni, így tehát a szöveggondozás kapcsán különösebb problémák ezúttal nem merültek fel. Nem értjük viszont, miért vette át a főszerkesztő Miklóssy e kiadványok nyilvánvaló sajtóhibáit is, és miért érte be azzal, hogy a sajtóhibák egy részét a jegyzetekben korigálja — holott az ilyen természetű emendációkat a kritikai kiadások szabályzata nem csupán megengedi, hanem egyenesen elő is írja. Hála a sajtó alá rendező kiterjedt és megbízható anyagismeretének, valamint szerkesztőkészségének, a jegyzetapparátus (amelynek élén az abszolutizmus időszakának politikai és kulturális viszonyait áttekintő korrajzi vázlat helyezkedik el) egyenletesen magas színvonalon áll. Miklóssy nemcsak Vajda verses és prózai életművében mozog otthonosan, hanem ugyanilyen biztonsággal igazodik el a korszak történelmi és politikai fejleményei között is, s így a röpiratok legapróbb, rejtett célzásainak hátteréről is (akárcsak a szövegekben előforduló nagyszámú idézet forrásáról) pontos felvilágosítást tud adni. Az egyes művek utóéletének szentelt fejezetek kitűnően summázzák a szakirodalom idevágó eredményeit — csak azt sajnáljuk, hogy Riedl Frigyes (halála után publikált) egyetemi előadásainak az *Önbírdlattal* foglalkozó passzusairól (Vajda, Reviczky, Komjáthy, Bp. é. n. 67–68.) megfeledezett Miklóssy, továbbá hogy a történész Horváth Mihálynak egy, az 1862-es röpiratokkal kapcsolatos levelét idézve (455–56.), sem a levél pontos dátumát, sem pedig leelőhívót nem adja meg. A jegyzetekkel szemben mindössze egyetlen érdemi jellegű kifogás emelhető: az ti., hogy olyan mozzanatok részletezésébe is belebocsátkozik, amelyek egy tudományos igényű akadémiai kiadványban nem szorulnak kommentárra. Vonatkozik ez a már említ-

tett bevezető fejezetre is, és még sokkal inkább a tárgyi és nyelvi magyarázatokra, amelyek közismert személyek és irodalmi hősök (Tacitus, Voltaire, Puskin, Lermontov – Don Juan, Tartuffe) kilétéről is tájékoztatják az olvasót, s nemegyszer fűznek pedáns értelmezéseket olyan kitételekhez, amelyeknek jelentése magából a szövegből egyértelműen kiviláglik. Kívánatos lenne, hogy Miklóssy ezen a téren a jövőben (mint a kritikai kiadás további publicisztikai kötetének gondozója) némileg ökonomikusabb eljárást alakítson ki – természetesen anélkül, hogy a valóban tisztázást igénylő tények és összefüggések felfejtéséről is lemondana, vagy bármit is feladna azokból a filológusi erényekből, amelyekről most oly meggyőző bizonyyságot tett.

OLTVÁNYI AMBRUS

SZABOLCSI MIKLÓS: *JEL ÉS KIÁLTÁS*

AZ AVANTGARDE ÉS A NEOAVANTGARDE KÉRDÉSEIHEZ

(Gondolat, 1971.)

A művészeti irányzatok életében mindig elérkezik az az időpont, amikor a művelők és befogadók, hívek és ellenfelek egyaránt igénylik az értelmezést, az eszmélkedést és a szintézist. E tekintetben az 1960 óta újraéledő neoavantgarde-mozgalmak különösen sürgető helyzetet teremtettek: olyan lendülettel léptek fel és az alkotások és jelenségek annyi és oly meghökentő változatát produkálták, hogy neincsak eligazodni, de pusztán tudomásulvenni se lehet őket avatott vezető nélkül. Be óhajtjuk őket illeszteni korunk kultúrájának általános képébe, és keressük előzményeiket, kapcsolatukat a századelő újszerű törekvéseivel. Ez igények indokolják Szabolcsi Miklós könyvecskéjének megjelenését: az utóbbi évek egyik legidősebb kiadványa, s a magyar és idegennyelvű részletmunkák nagy tömege után hazánkban az első teljességre és rendszerezésre törekvő kísérlet.

A témához persze többféle célkitűzéssel lehet közelíteni – s a sorozat jellegéből következő tudományos, ismeretterjesztő és értelmező szándék elkerülhetetlenül összefonódik a kultúrpolitikai értékeléssel; különösen a szocialista országokban az avantgarde elfogadása vagy elutasítása régtől fogva kultúrpolitikai kérdés is, amely már többször idézett elő heves vitákat. Szabolcsi vállalkozását is nagy mértékben befolyásolja a célkitűzés és a megközelítés többoldalúsága; az alternatívák mögött ott van az a meggyőződés, hogy a felvetett problémákról, a tárgyalt jelenségekről a szaktudomány önmagában nem hivatott az utolsó szót kimondani – noha természetesen Szabolcsi is a

legnagyobb mértékben megadja a tudománynak, a történeti és esztétikai megítélésnek azt, ami megilleti.

A tájékozódást kívánó olvasó számára először is az ütözik ki, hogy a könyvecskének van valami szoros keretekbe fogott enciklopédikus – lexikális jellege: fejezeteinek tagolásával, teljességre törő adatbőségével, az egyes fejezetekhez csatolt bibliográfiákkal, majd a záró névmagyarázatokkal azt a benyomást kelti, mintha valamely „Realexikon” egyik jelentős fejezetét olvasnánk. De a nevek, művek, címek szakadatlan hömpölygésében nemcsak a szerző imponáló anyagismerete dokumentálódik, hanem személyes érdeklődése és eleven részvétele is azokban a vitákban, konferenciákon, kongresszusokon, amelyek Európa-szerte próbálnak ezzel az áradással szembenézni; a műélmény és a viták heve még kiéreződik. Ez a jelenközelség nagy előny a műnek, de hátrány is származik belőle – amire még majd visszatérek. Szabolcsinak szükségképpen az alapvető fogalom, az „avantgarde” meghatározásából, jellegének és érvényességi körének kijelöléséből kell kiindulnia; s ezt a tények labirintusában olyan fontosnak érzi, hogy a tárgyalás folyamán ismételtén visszatér rá. Beállításának alapja a történeti szemlélet s az irodalmi és művészeti áramlatokról kialakult marxista álláspont. Nem tekinti az avantgarde-ot értékkelő fogalomnak, nem ismer „örök” avantgarde-ot, történelmileg rögzíthető a 20. században föllépő jelenségcsoportról beszél, és józan körültekintéssel mondja ki, hogy „az avantgarde irodalmi-művészeti áramlatok egymással összefüggő nagyobb csoportja (tehát áramlat, irányzatcsoport), . . . megjelenési formája pedig ezeknek az irányzatoknak legtöbbször *mozgalom*, szervezett csoport, – innen, hogy az avantgarde-ot mozgalomnak vagy mozgalmak együttesének is szokás tekinteni”. Később így: „tág irányzat, iskolák csoportja, . . . az irányzaton belül is sokfajta törekvés, sokfajta stílus, filozófiai-világnézeti alap tételezhető fel”. A sokféleségben az egységet az eredet és a társadalmi alap biztosítja: „Olyan sajátos politikai, irodalmi, esztétikai platformmal rendelkező csoportok . . . amelyek a művész és a közönség közti feszült, ellenséges helyzetből, az irodalom, művészet funkcióváltozása okozta válságérzetből indultak, és különféle kísérleteket tettek a krízis meghaladására, megoldására, oly módon, hogy a művészetet vagy a társadalmat akarták radikális módon megújítani. Értelmiségi, olykor illúzionisztikus és anarchikus lázadás volt az avantgarde. Kétféle típusa különböztethető meg: a romboló-anarchisztikus és a konstruáló”. (Mindezt az első, 1905 és 1935 közötti hullámra érti.) Az előzőekben bővebben is elemzi a kiváltó társadalmi helyzetet, és levezeti belőle az új alkotói törekvéseket; a művészi tárgy megváltozását, a formanyelv egyes elemeinek önállósulását, a tér és időélmény módosulását, végül a művészetnek mint külön szférának tagadását. Az anyag bőségéből és a sűrítés szándékából, azontúl a társadalmi ala-

pok erős kirajzolásából származik ennek a fejezetnek néhány fogyatékosága. Azok a válság-jelenségek, amelyekre épít, teoretikusaink szerint már a 19. században, egyesek szerint már 1849 után elindulnak, végigkísérik az egész művészi produkciót, a század elejére nyilván felerősödnek, de a kirobbanást nem érteti meg pusztán a társadalmi megközelítés. Csak futó utalást kapunk — itt és a könyv későbbi fejezeteiben is — a művészi látás, a formanyelv megújulására vagy elfajulására, holott a kirobbantó erők egyrésze innen, a belső művészi mozgásból kell hogy származzon. A nonfiguratív elv lassú érlelődése, majd előtérbekerülése beszédes társadalmi tünet is; már Ortega rámutat a szennyesnek érzett „emberi” iránti csömörrre. Mégis, a hajtóerők közt, a korai periódusban ott dolgozik a művészet lázas kísérletező vágya, amely merőben új formanyelvet akar kifejleszteni. Ide kívánczik az előbb jelzett fogyatékoság kifejtése is. Az avantgarde első nagy hulláma már a múlté, nem kortárs-élnénye a szerzőnek, ezért sommásabban is intézi el, — s mivel a formanyelvi kísérleteket csak érintőlegesen veszi figyelembe, kissé összerosódott képet ad arról az eleven tarkaságról, amelyet annakidején futurizmus, expresszionizmus, aktivizmus, konstruktivizmus, szürrealizmus egymásmellettsége és egymásutánja jelentett. A fejezetben alig jut több rájuk egy futó felvillantásnál, viszont e hiányért — részben — kárpótol „Az avantgarde terjedése és módosulása” című áttekintés, amely elsődlegesen szociológiai érdekű — az irodalom és művészet létformájának új jelenségét veszi számba. (Több országban, több művészeti ágban, több nyelven dolgozó írók—művészek.) Jó érzékkel, de inkább csak alkalmilag és elszórtan mutat rá az egyik irányító tényezőre: a művészet funkciójának, illetve funkciórendszerének megváltozására az új korszakban, a hagyományos ábrázoló és kifejező funkció elhalványodására, a játék — agitatív — meghökkentő funkció-előretörésére, élet és művészet határainak fellazítására. Minderről szívesen olvastunk volna többet is, egy külön e témának szentelt fejezetben. Viszont megnyugtató a szerzőnek az a sikeresen végrehajtott, ismételten megnyilatkozó szándéka, hogy — éppen a funkciók kapcsán — elválassza a valódi művészi produkciót, azt, ami még műalkotásnak nevezhető, a pusztán szociális gesztustól és szimptomától, amely nem több tiltakozó, de elmúló kiáltásnál vagy fintornál, amely után — Szabolcsi savaival — már csak a nullapont következik.

Az eredezetéssel kapcsolatos problémáink nyomatékosabban merülnek föl a könyv terjedelmesebb részének, a neoavantgarde-ről szóló fejezeteknek olvasása közben. A mozgalmaknak 1935 utáni apálya, majd 1945 utáni szórványos jelentkezése után szerzőnk 1960 körülről konstatálja az új kirobbanást, amely különösen a nyugati kultúrát szökőárként elönti, s a meghökkentésnek szinte naponta új változatát produkálja. A tarkaságban jól igazít el a négy fő változat kiszűrésével:

ennek az új hullámnak van egy jelekben és elemekben gondolkodó „technokrata”, egy anarchista kiáltásszerű, egy a marxizmushoz közeledő, ideológiailag és poétikailag elkötelezett, és egy irracionális—groteszk—pesszimista változata. Ezt a gombatenyészetet aztán Szabolcsi tisztára polgári eredetűnek tartja és a kapitalista társadalmi rend elleni tiltakozás többnyire eltorzult formáját látja benne. Fel is vázolja századunk ötvenes—hatvanas éveire támaszkodva azokat a politikai eseményeket (a kapitalista táboron belül), amelyek a válságtudatot és a tiltakozást kiélezték, mint az indokínai háború, Kuba problémája stb. Futólagos utalást kapunk arra, hogy e két évtizedben a szocializmus falain belül is léptek föl válság-jelenségek, — ezek sem maradtak hatás nélkül a nyugati értelmiség tudatára; az sem véletlen, hogy az avantgarde ez évtizedekben a szocialista országok egyikében—másikában is felüti a fejét; nem lehet tehát kizárólag a „nyugateurópai értelmiség”-re lokalizálni.

A kirobbantó erők közt nagy szerepet tulajdonít Szabolcsi a tudományos-technikai forradalom valóban félelmes élményének. Kapunk aztán néhány utalást a művészetekkel rokon világnézeti irányokra, a jelenségek mögött meghúzódó „polgári ideológiák”-ra (pl. neopozitivizmus) — ezentúl azonban szerzőnk mellőzi mindazt, ami — az avantgarde háttere és alakítója gyanánt — az alapozó tudatformák terén már a századelő óta lejátszódik. Nem pusztá politikai válságtünetekről van szó, hanem új meg új világnézeti és életbölcseleti rendszerek, filozófémák és praktikus filozófiák feltűnéséről, amely folyamat mögött éppen a századelő óta permanens világnézeti útkeresés, majd egyre határozottabb világnézeti válság és általános életformaválság bontakozik ki. A századelő avantgarde-irányzatai, az első nagy hullám inögött még ott érezzük a pozitív világnézeti tendenciákat: az expresszionizmus embermegváltó sóvárgását, a futurizmus és aktivizmus új életformát akaró lendületét. Még a szürrealista program is pozitívabb a neoavantgarde-nál; a tanulmányok szoros kereteiben nem kapott helyet a szélesebb világnézeti—filozófiai alapoknak a fölvezolása. Így aztán szóhoz jut ugyan, de nem jelentőségéhez mért arányban az új művészi látás egyik fő motorja: a valóságfogalom és a valóság tudat megváltozása.

Még jobban beleszól a századközép világnézeti talajtalansága a neoavantgarde kialakulásába; ennek megértését egyáltalán nem könnyítjük meg azzal, ha csak közvetlen politikai-eseménytörténeti összefüggéseit kutatjuk. Ismeretes, hogy a kultúra nagy korszakait egy-egy nagy, alapjaiban homogén közérzület hatja át, s ez korszakot meg a kor művészetét — irodalmát, s hordozza a kor erkölceit, magatartását és életformáját is. A nagy közérzület alappillérei a közös társadalmi értékek és ideálok. Nos, ez a nagy közérzület az, amely felé még legalább törekedtek a századelő avantgarde-mozgalmai, amely azonban a mai

nyugati fiatalabb nemzedékből szemelláthatóan hiányzik, – s amelynek kisebb megrendülései bekövetkezhetnek a szocializmus építésének egy-egy konfliktusosabb pillanatában is. Ami a polgári neoavantgarde-ot hajtja, azt nevezhetjük világnézeti anarchiának, súlyosabb esetben világnézeti talajtalanságnak vagy akár nihilizmusnak is. A hagyományos világnézetek csődjéből következik a végső életalakító elvek hiánya, s még az a megbecsülendőbb eset, ahol az új világnézetnek vagy az új morálnak őszinte keresését föltételezhetjük a tüntető külsőségek mögött; a lázas aktivitás, amelyről különben Szabolcsi is megállapítja, hogy nem „alkotás”, hanem csak cselekvés vagy tünet, inkább csak a nagy ideálok hiányát reagálja le, mégpedig nemcsak a kultúra területén, hanem az utcán vagy az emberi viszonylatok hétköznapijaiban is. A túlérett kultúrában újraledő barbár tendenciák is ilyesmire vallanak – s e tekintetben sem érthetjük meg a későpolgári neoavantgarde-ot az élet egészébe való beillesztés nélkül. Megint olyan háttér és olyan összefüggések, amelyekről szívesen olvassánk többet a könyvecskében, bár az új mozgalmakban itt-ott föllépő humanizáló, valódi tömegkultúrát igénylő tendenciákat megemlíti. Ahol a marxizmushoz való közeledés konstatálható, talán a legközvetlenebbül érzékeljük azt a vágyat, amely a nihilből szilárd, határozott világnézeti talajra óhajt menekülni. Hogy valamiféle „formanyelv”-ről, annak felismerhető rendjéről vagy típusairól lehet-e majd a labirintusban beszélni, arra talán csak évtizedek távlatából tud majd a szaktudomány választ adni. Bizonyos „hozadék” fölmérését azonban már Szabolcsi is elvégzi: avantgarde-elemek valóban „színezik”, gazdagítják a kor komoly képzőművészetét, filmjét, építészetét, s a realista szépirodalomnak is ösztönzést adnak a tényfeltáró, dokumentumjelleg felé.

Eznyi volna tehát a neoavantgarde pozitív funkciója. A „hozadék” kérdését azonban a szerző hasonlóképp érinti már az első nagy hullámmal kapcsolatban, – s ezek a fejtegetések irányítják figyelmünket szemléletünk legvitathatóbb mozzanatára. Ahogy a fejlődést történelmi hosszmetsetben látja, eljut több elfogadható, talán vitathatatlan beállításhoz. Jogosan száll szembe azokkal, akik – európai szinten – a múlt századvégtől a neoavantgarde-ig egyetlen „modernista”, esetleg hanyatló, dekadens áramlatot látnak, akik, Szabolcsit idézve, Mallarmét és Apollinairt ugyanolyan vágású, „modernistá”-nak bélyegzik. Jogosnak érezzük kételyét is azzal a modellel szemben, amely a századelő magyar irodalmának egyik izületében az avantgarde-ot tekinti főáramlatnak, és ehhez igazítja a periodizációt is. Mindez azonban csak folyománya az ő fejlődési tételének, – és ez a főtétel, ha nem is a század egészére, de annak egyes szakaszaira nézve már mindenképpen kihívja az ellentmondást; úgy érezzük, hogy nem a szaktudós, hanem a kultúrpolitikus diktálta. Sem az első nagy avant-

garde-hullámot, sem az újabbat nem tekinti az adott korszak főirányának, vezető áramlatának, nyilvánvalóan összeurópai mértékben értve; ha jól értem Szabolcsi nyilatkozatait, ő meg a marxista tudományosságra hivatkozva, legalábbis 20. századi érvennyel, egy realizmus-folytonosság fölvtételére hajlik, részint polgári, részint szocialista változatban; s noha kiemeli a század egész irodalmi – művészi produkciójának „polimorf”, egyetlen stíluskategóriába bele nem foglalható jellegét, úgy látja, hogy „van egy erős, realista áramlata . . . számtalan változattal és árnyalattal”, nevükön említi főműveit – s ezek „e mozgalmas, bonyolult kornak fő és legmaradandóbb művei.” Szucskov szovjet irodalmár nyomán megnyit egy „köztes területet” a nagy művészeti értékű (valódi realista) és a selejtes, szélsőségesen konzervatív és giccs-irodalom közt; ide helyezi a késő-szimbolizmus, a neoklasszicizmus, az impresszionizmus olyan képviselőit, mint a kécsi Rilke, Yeats, Proust stb. Abból a megjegyzésből, hogy ezek az alkotók „inkább a múlt század örökségét hordozzák, folytatják”, nem látom világosan, vajon akkor is csak a „köztes” területbe tartoztak-e. De ebbe a zónába utalja Szabolcsi az egész avantgarde-ot is. Úgy vélem, ez a szemlélet, túl azon, hogy kicsit mereven és történetietlenül alkalmazza a hármas rétegződést, s túl azon, hogy a századnak valóban van egy ki nem apadó realista vonala, – legalábbis a század első évtizedeire, alkalmasint a múltnak utolsó negyedére sem alkalmazható. A mi *Nyugat*-korszakunknak sem főárama a realizmus; a tizes évek európai avantgarde-ja is egyidőre a második szintbe, abba a bizonyos „köztes”-be szorítja a hagyományos realista vonalat. Az én szemem előtt különösen a német irodalom lebeg. Az persze megint ismert tény, hogy nagyjából a huszas – harmincas évekre a realizmus legalábbis a nagyepikában megint rendezi csatasorait. Szabolcsi szemlélete könnyen elárulja a forrását: a marxista esztétikának arra a változatára épít, amely elsősorban a prózai nagyepikára orientálódik: az első és második vonal kérdése mindjárt új arculatot kap, mihelyt a líra vagy a dráma felől tesszük fel. A háttérben mintha még egy kicsit az „örök realizmus” árnya kísértene; ezt sejteti az is, hogy szerzőnk a neoavantgarde-elméleteket az orthodox realizmus és a visszatükröződés mércéjén méri meg, – és sem az elméleti nézetek, sem a formanyelv megítélésében nem nyúl vissza az európai realizmus-előtti irányzatokra. Hogy ebben az irányban több eredményt lehetne-e elérni, az maradjon, a könyv zárófejezetének címéhez igazodva, egyelőre „nyitott kérdés”. Szabolcsi könyve, szintetizáló szándékával, eligazító törekvéseivel, adatbőségével, megközelítési módjainak sokoldalúságával – a szemléletének egyes elemeihez fűződő kételyek ellenére, sőt éppen a problémák felvetésére provokáló tétéleivel – nélkülözhetetlen mind az érdeklődő olvasó, mind a szaktudós számára.

BARTA JÁNOS

EGY SZERELEM REGÉNYE

DÉR ZOLTÁN: *FECSKELÁNY. DOKUMENTUMREGÉNY*
(Fórum, Újvidék, 1970)

Csak hálás lehet az irodalomtörténet Dér Zoltánnak, amiért kiásta s megmentette a feledéstől Lányi Hedvig és Kosztolányi Dezső gyermek-szerelmének dokumentumait. Nyilvánvaló, hogy Kosztolányi életének és műveinek kutatói ezekben a levelekben és naplórészletekben rengeteg olyan apróbb-nagyobb mozzanatot fognak találni, amelyek hozzájárulnak — meggyőződésünk szerint néha jelentősen hozzájárulnak — egy-egy mozzanat helyesebb megvilágításához, bizonyos versek utalásainak, motívumainak a feltárásához, esetleg Kosztolányi élete e korai szakasza kronológiájának a pontosabbá tételéhez.

Ha ez a — példás ízlésséggel készített — kiadvány csak ennyit adna, akkor is sokat adna az irodalomtörténésznek; de lényegesen többet ad: izgalmas olvasmányt az olvasónak is. Mert itt valami különösnek lehetünk a tanúi: egy tizenhárom éves lány beleszeret egy huszonkét éves fiúba — s mindketten az érzelmenek s az önkifejezésnek olyan fokára emelkednek, amely csak a kivételeseknek, s azoknak is csak az ihletettséggel pillanataiban adódik. Rómeó és Júlia örök története ez, még azzal is rímelve a veronai históriára, hogy a századeleji Szabadkán is a szülők illetve a Kosztolányi-család intrikáinak következtében bomlik szét ez a szép és ígéretesen induló szerelem; egyben visszamenőleg igazolva amant, hiszen ez a gyereklány s a csikófogát éppen elhányt ifjú költő éppoly intenzitással képesek érezni s ennek szóbeli kifejezést adni, mint ama híres olaszok az angol költő tollán.

Az olvasó figyelme természetesen elsősorban Kosztolányi Dezső sorsa és sorai felé fordul a könyvecskében: mégis ő lett kettejük közül a nemzeti s irodalomtörténeti jelentőségű. Ő nemcsak a fémjelzője, de mintegy a jogosítója is a kiadványnak: ha akármi szabadkai századeleji fiatalok között folyik ez a levél- és naplóváltás, tán kinek sem jutott volna eszébe közzé tenni. Pedig akkor is vesztettünk volna: ha csak a „fecskeklány” sorait: naplóit, leveleit, verseit nézzük is, azok önmagukban érdemesek a kiadásra, élvezet és tanulságot hordozók. Többet tudunk meg ezekből a kislányos ábrándokból, inádságokból és fogadkozásokból, örömekből és bánatokból a századeleji vidéki életéről, életformáról, mint megannyi e korról szóló irodalmi műből; s mint tavaszi reggelben friss leánylehelet, úgy csap meg e sorokból a teljes életre, teljes emberségre készülődő, csfra-állapotában már emancipált, mert emancipációra érett női lélek vágya, tárulkozása, életre-készülése.

(S itt tegyünk szemrehányást Dér Zoltánnak: mivel azt írta műfaji megjelölésül a cím alá: „dokumentumregény”, s mivel utószavában

sem tisztázza sehol, mennyi ebből a szövegből a dokumentum s mennyi a regényesítés, kellemetlen kétségben hagyja az olvasóját. Feltehető, hogy a Kosztolányi-szövegekhez nem (vagy csak nem nagyon?) nyúlt hozzá; de vajon Lányi Hedvig szövegei mennyire érintetlenek? A bizonytalan találgatás nyitva hagyása helyett jobb lett volna itt a világos, tiszta szerkesztői szó.)

Mondjam, ne mondjam? Kénytelen vagyok kimondani, mert azt hiszem minden olvasó érzését fejezem ki vele: bizony emberileg ebből a könyvből Lányi Hedda tisztább és derekabb emberként kerül a szemünk elé, mint híres szerelmese. Ebben persze a környezetnek is nagy szerepe van: a Lányi-család vonzó és meleg világ volt, amelyen érezhetően az apa, Lányi Ernő felvilágosult és okos szellemének napja világított; míg a Kosztolányi-család maga a gyepes vidékiességbe süllyedt korlátoltság, s nagy fiuk, Dezső, a családból kitörni készülő, de a család minden erőteljesebb gyepelő-rántására szeppenten parirozó, hőzöngő, de gyenge jellemnek mutatkozik. Ez persze nem von le költői nagyságából, mint ahogy integerebb jellemképe Lányi Hedviget még nem emeli a költészetbe; de az olvasót elgondolkoztatja egyfelől azon, mi mindent lehet e szerelmi regény nyomán kiolvasni az ezzel egyidőben keletkezett *Szegény kisgyermek panaszaiból*, mint sifírozott szerelmi üzenetet (s etekintetben, mint minden szerelmes lány, Lányi Hedvig jó olvasó volt), hol mindenütt bujkálhat még a „fecskefény” képe, nosztalgiaja Kosztolányi verseiben, s mi volt a szerepe ennek a történetnek (s Kosztolányi Mariska intrikus-szerepének a történetben) a *Pacsirta* keletkezésében, érzelmi feltöltésében? De másfelől azon is: mi lett volna, ha ez a nőies puhaságai mögött csonthéj-jellemű leány megmarad Kosztolányi Dezső mellett: mivé fejlődött volna az egyik, s mivé a másik? Az lett volna-e Kosztolányi emberi útja, ami lett, ha az *Ilona* helyett talán Hedda-dalokat ír? S az emberi út változása hogyan alakította volna át a költői pályát?

Mindez azonban csak spekuláció. A románc három és fél év alatt véget ért: közben a kislány nagylánnyá érett, a kezdő költő meg befutott költővé. Innentől magán- és közéleti pályájuk egyaránt végleg elvált. S ha most a múlt porából a hajdani fiatalok felkeltek, ez sok tanulsággal szolgálhat az irodalomtörténészeknek, de nem sokkal kevessebbel mindazoknak a szülőknél is, akik kamasz fiúk, kamasz lányok érzelmi viharai előtt értetlenül állanak.

N. P.

VARGA RÓZSA: KERESSÉTEK, AMI ÖSSZEKÖT . . .

(Kossuth, 1971)

Két világháború közti irodalmunk egyik jellegzetes vonása, hogy folyamatai háromféle szintéren játszódtak le: itthon, az emigrációban és a szomszédos országokban élő magyarság körében. Ha a különböző szintereken élő irodalom hazai közismertségét a középiskolai tananyagon mérjük le, azt látjuk, hogy ez utóbbi, a szomszédos országok magyar nyelvű irodalma a szakmai körökön kívül tulajdonképpen teljesen ismeretlen. Amit a szakmánál szélesebb, de még mindig eléggé szűk kör, a folyóiratok és napilapok irodalmi rovatainak olvasói megtudhatnak róla, az sem válhat igazán értékes tudássá, az olvasó számára kuriózum marad, hiszen nem épül be egy olyan rendszerbe, amilyen a hazai irodalomról, de többé-kevésbé az emigrációéről is, a középiskolában megszerezhető.

Ennek okát csak részben kereshetjük a szaktudomány érdeklődésének késői felébredésében, hiszen ebből a szempontból az emigráció irodalma sincs sokkal jobb helyzetben, sőt ott a tudományos vizsgálat talán még nagyobb nehézségekbe ütközik. Oka lehet viszont ez irodalom ismeretlenségének az, hogy a felszabadulás után a háború által szétdőlt kapcsolatok csak lassan épültek ki újra, és máig sem olyan intenzíven, mint az kívánatos lenne.

A fő problémát, amely ma is nehezíti ez irodalom „áttörését”, ott érezzük, hogy az nem termett olyan nagy egyéniségeket, akiknek átütő erejű életműve a szélesebb közönség figyelmét is magára vonná. Ez irodalom ereje, hagyományértéke nem annyira egyes művekben van, mint inkább egészében. Az irodalomtörténet is inkább folyóiratok, megmozdulások köré csoportosítva vizsgálja ezt a területet, annál is inkább, mert legismertebbjei, Fábry Zoltán, Gaál Gábor, Balogh Edgár, szerkesztők, publicisták voltak, tehát inkább irodalomszervezők, mint írók. (Mi sem jellemzi jobban ezt a helyzetet, mint az, hogy pl. Illés Endre Magyar Remekfrók sorozatának terve meg sem említi ezt az irodalmat, míg az emigrációt több kötet is képviseli a tervben.)

Így tulajdonképpen érthető lenne, bár elszomorító, hogy Varga Rózsa sem frói egyéniségeket, irodalmi műveket vizsgálva igyekszik megközelíteni ezt az irodalmat, hanem egy irodalmi orgánumot választott vizsgálat tárgyául. Kevésbé érthető azonban, hogy a szerző miért éppen egy politikai napilap (*Magyar Nap*) – saját elemzése szerint is eléggé következtelen, lényegében tájékoztatásra, mintsem irodalomformálásra beállított – irodalmi rovatának ismertetésével kívánja reprezentálni a határon túli magyarság népfronttörekvéseit, akkor, amikor olyan alapvető jelentőségű és valóban irodalomfor-

máló erejű folyóiratokról, mint az *Út*, a *Korunk*, az *Erdélyi Helikon*, nincsen monográfiánk (hogy hazai folyóiratainkat ne is említsük!).

Az elhibázott tárgyválasztásért maga a mű áll bosszút a szerzőn, aki a szegényes irodalmi anyagot túlságosan is szélesre vágott történelmi–politikai mederben csörgedeztet. Többet mond el az európai népfronteszmé kialakulásának történetéből annál, ami a *Magyar Nap* tevékenységének megértéséhez szükséges, kevesebbet azonban, mint ami tényleg feltárná ez eszme fő vonásait. Az európai népfrontmozgalomnak szentelt fejezetből tulajdonképpen csak a franciaországi törekvésekről értesülünk viszonylag részletesen, azokról is inkább csak a harmincas évek elejéről. Ha jól értjük e fejezetet, célja a népfronteszmé születésének vagy genezisének megrajzolása lett volna. Ennek azonban csak akkor lenne értelme e tanulmány elején, ha a szerző fel tudná rajzolni benne a népfrontmozgalom legfontosabb ideológiai vonásait, és ezzel természetesen fel tudná mutatni azokat az alapvető problémákat, amelyek miatt a népfrontmozgalom nem tudott eléggé hatékonyá válni a fasizmussal szemben. Varga Rózsa azonban ezt a kérdést mind itt, mind a továbbiakban messze elkerüli. Így a történelmi beágyazás nemcsak túlságosan széles, de felesleges is, hiszen semmiféle kérdés megválaszolását nem segíti elő. Az itt megemlített konkrétumok határozott kérdésfelvetés hiányában epizódyszerűen hatnak.

Amennyire értelmetlenül tágasnak tűnik a könyv európai horizontja, annyira érthetetlenül szűkös és vázlatos a közelebbi, a szlovenszkói beágyazás. A *Magyar Nap* születését Varga Rózsa végső soron a szlovenszkói sajtóviszonyokból vezeti le. Itt hiányoljuk a történelmi–politikai háttér plasztikusabb megrajzolását. Nem részleteket kérünk számon, hanem a politikai légkör, az erőviszonyok világosabb képét.

Ugyancsak nem érzük elég plasztikusnak a *Magyar Nap* politikai tevékenységével kapcsolatos fejezetet. A szerző célkitűzése szemlátómást itt sem több, mint megmutatni, hogy a *Magyar Nap* következetesen népfrontos álláspontot követett. Tevékenységének eredményeivel és esetleg kudarcaival – egy szóval a lap életével – adósunk marad. Csak egyetlen dolgot ragadnánk ki: a szerző meg sem kísérel felrajzolni a lap olvasótáborát, sőt azt sem tudjuk meg, hogy az említett 3–8000 közötti példányszám az adott körülmények között sok vagy kevés.

Mindezek a hibák egy közös töre vezethetők vissza: Varga Rózsa, miközben szenvedélyesen keresi a határainkon túli irodalmunk, történelmünk legnemesebb hagyományának, a nemzetek és a haladásba bekapcsolódni képes osztályok összefogása eszméjének nyomait (a cím is ezt emeli ki), nem kérdez rá ez eszme kialakulásának és történetének legfontosabb és legsúlyosabb problémáira. Csak csoportosítja és ismergeti az elé táruló anyagot, anélkül, hogy kivallatná, főzire szedné.

Ez a csoportosító-ismertető jelleg éppen a tanulmány szándék szerinti magvát jelentő résznél, a *Magyar Nap* irodalmi tevékenységének elemzésénél tetőzik. Egyrészt rövid, önmagukban igen szép portrékat kapunk a lap irodalmi rovatának munkatársairól. E portrék igen hasznosak lehetnek, de nem ide valók. A lap irányának, szellemének érzékeltetéséhez jobban hozzájárult volna — természetesen a munkatársak bemutatása mellett — a lappal való kapcsolatuk bővebb ismertetése, esetleg a lapban közölt műveik alaposabb szemügyrevétele. Másrészt — ugyancsak akkurátusan csoportosítva — olvashatjuk a *Magyar Nap* kapcsolatait a csehszlovákiai, romániai és magyarországi népfronttörekvésekkel.

A csoportosítás természetesen — mégha szétszabdálja is az eleven történelmi folyamatot — a tudomány szükségszerűsége. Jó csoportosítás esetén persze, amit veszít a folyamat elevenisége, azt megnyeri áttekinthetősége. A koncepciótlan csoportosítás azonban mindkettőnek útját állja. Varga Rózsa csoportosítása pedig ezúttal kifejezetten formális: egyszerűen sorbaállítva tárgyalja a *Magyar Nap* és az egyes irodalmi megmozdulások, irányzatok, folyóiratok viszonyát. A problémák iránti érzéketlenség pedig megakadályozza e viszonyok igazi feltárását.

Szerzőnk ugyanis e ponton sem tesz fel egy kézenfekvő kérdést, amelyet a könyv történelmi bevezetésével kapcsolatban már említettünk, és amelyet az egész tanulmány során nagy nehézségek árán sikerül csak kikerülnie: miért nem jártak eredménnyel a harmincas évek népfronttörekvései sem nyugaton, de különösen nem a Duna-medencében? Így nemcsak a nagy történelmi kép, de a *Magyar Nap* tevékenységének képe is torzulást szenved. Nem lehet a népfront történetével kapcsolatos egyetlen fontos mozzanatot sem pusztán az egyes pártok közötti pillanatnyi politikai huzavonákból levezetni, amint azt Varga Rózsa is megteszi helyenként. A Duna-medence népfrontharcosai vállalkozásának heroikus történelmi pátosza, és ezzel együtt művük hagyományértéke vész el, ha nem látjuk, hogy e mozgalmak a történelem nem adott időt. Évezredes beidegződésű gyűlölködéseknek üzentek hadat, olyan mélyen beágyazott szenvedélyeknek, amelyek kiirtásához legalábbis évtizedek, ha nem évszázadok lesznek még szükségesek. A fasizmus támadása, amely Varga Rózsa könyvében elemi csapásnak tűnik, annyira vázlatosan van felrajzolva, és annyira függetlenül az ellene folytatott harctól, így tulajdonképpen a kezdet kezdetén érte ezt a mozgalmat. Ezek az emberek mégis vállalták a küzdelmet, mint e kor egyetlen humánus lehetőségét. A mozgalom lényege a második világháború árnyékában megkezdett évszázados munka.

De nemcsak ez vész el a szűkös politikai szempont miatt; elvész a tulajdonképpeni irodalmi vizsgálat is. Amit a *Magyar Nap* irodalmi

tevékenységéről megtudunk, nem több, mint a lap irodalompolitikai irányvonala. Esztétikai, művészeti szempontok fel sem merülnek. Márpedig műalkotások vizsgálata nélkül irodalompolitikáról sem igen lehet hitelesen szólni. Nem elegendő tudni, hogy kiket közölt a lap; bizonyára hasznos dolgokat mondhatott volna Varga Rózsa az egyes művekről is, sőt a művek alaposabb vizsgálata talán közelebb vitte volna az egész folyamat megértéséhez, talán tágított volna tanulmánya eszmei horizontján.

Kifogásaink felsorolása után végül ne hallgassunk el a vállalkozás erényeit sem. Varga Rózsa kétségtelenül olyan terület kutatására vállalkozott, amelyről minden híradás fontos, és amelynek vizsgálatát feltétlen szükséges napirenden tartani. Emellett hiányai, egyoldalúságai nagyrészt úttörő voltából következnek, hiszen a folyóiratmonográfia még nem tartozik irodalomtörténetírásunk legkimunkáltabb műfajai közé, nemhogy hírlapok irodalmi rovatainak bemutatása. Könyvének részint tanulságait, részint adatait minden esetre hasznosíthatja majd az ilyen irányú kutatás.

ZAPPE LÁSZLÓ

BÁLINT GYÖRGY: *AZ UTOLSÓ PERCEK*

(Szépirodalmi, 1971.)

A 20. század Kelet-Európájának történelme különösen felelősségteljes és jelentős műfajjá emelte a publicisztikát. Bálint György a magyar ellenzéki újságírás utolsó nagy alakja: kiteljesít és egyben továbbfejlesztett egy progresszív hagyományt, aminek már jelképpé vált zászlaja Ady Endre nálunk. Tisztában volt a felelősséggel, amelylyel nemcsak önnön lelkiismeretének, nemcsak egy társadalomnak, hanem az egész kultúrának tartozott. Politikus és író: nála elválaszthatatlanul egyéforrt hivatás. Hogy be tudja tölteni: *látnia* kellett, egy olyan korban, melyben talán „nagy kincs a vakság” és megírni amit látott — ott és úgy, ahol és ahogyan lehet. Ez az „ahol és ahogyan” egyre inkább beszűkült a béke utolsó perceiben; Gondos Ernő kötete éppen azt kívánja bemutatni, hogy a gyémánt szemcsékre törve is gyémánt marad.

Az utolsó percek napló formába rendezte Bálintnak a nagy pusztulás előérzetében, 1936–38 között keletkezett kisebb írásait. A cikkanya-

got korabeli fotók kísérik, kontraszthatással vagy átfedéssel világítva rá az frások mélyén megbúvó lényegre. Rangos publicista számára nincs kis téma és nagy téma, ahogyan a jó színésznek nincs kis szerep és nagy szerep, csak téma van. Bálint György kommunista volt és meggyőződésünk, hogy az ő esetében ez a világnézet szakmai előnyt jelentett: zseniálisan lényeglátó tömörítése, a jelenségeknek, miut a törvények megnyilvánulásainak felfogása, s mindennek sajátos, sejtető, szelíden ironikus, poentírozott bálinti formába-öntése szükség-szerű kifejeződése a benső cszmei, gondolati tartalomnak. Természetes, hogy ehhez egy kifinomult, érzékeny humanista intellektus elméje és egy esztétikus – esszista elemzőkészsége, stíláriis biztonsága is kellett. Ez a páratlan művészi publicisztika éppen ennek a kettőnek az egyedi ötvözetéből jöhetett létre. Bálint tudta, hogy a gondolat közlésének formája döntő jelentőségű az újságfrásban. Jól ismerte a leírt szó „anyagivá válásának” súlyos titkait, ezért keresi meg az adekvát szavakat. A jó újságcikkben a stílust csak lazítani lehet, sűríteni már nem. Ezt minden kiváló újságíró tudja, és mégis van ebben a vonatkozásban Bálint György stílusának egy egyedi csodája. Könnyeden és halkan ír, mintha széljegyzeteket készítené. A széljegyzetek végére odaír egy poent, s minden rezonálni kezd. A poen többféle: néha olyan mint egy kiáltás, néha egy csípős megjegyzés, néha egy kontraszt. Az olvasó úgy érzi azonban, hogy a súlyt nemcsak a poenek adják, ennél bonyolultabb az a stílusrejtvény: a halk mondatok mögött búvópatakok vannak. Éppen ezért ha hasonlítani akarnánk, úgy véljük, Csehovval rokon elsősorban és csak másodsorban Adyval. Értethető ez: a politikai légkör jobban emlékeztet a cári Oroszországra, mint a századeleji Magyarországra.

Bálint Györgynél a politika és művészet szintézise európaiság és magyarság szintézisében is jelentkezik. Teljessége éppen ezekből a dialektikus egységekből adódik. Európai volt és ez az ő számára is az emberi gondolat és kultúra védelmét jelentette. *Az író és a béke ügye* c. cikkében, melyben mintegy körképet ad az európai írók 1936-os állásfoglalásairól, ezt írja: „Az írónak nemcsak joga, hanem kötelessége is bizonyos szenvedélyekre szenvedéllyel felelni, és bizonyos érdekeket szolgálni. De ezek a szenvedélyek a legnagyobb tömegek legbensőbb vágyainak megnyilatkozásai legyenek, az érdekek pedig az emberiségnek, tehát ezen belül a hazai tömegeknek is legnagyobb érdekei.” Ennek a gondolatnak a jegyében írja meg cikkeit a spanyol háborúról, a német nemzeti szocialisták barbárságairól, Thomas Mann pesti felolvasásáról, a belgák és franciák ellenállásáról a fasizmussal szemben. De ennek az európaiságnak a jegyében írja meg forró vallo-másait is, József Attiláról, Radnótiról, Illyés Gyuláról, Veres Péterről, Eötvösről, aggodalmait a magyar társadalom különböző rétegeinek életéről, az átlag kis-értelmiségi gondjairól, a sztrájkoló bányászok

vergődéséről, vagy a szegényparaszti elmaradottság elijesztő példájáról. (*Cukor és szacharin, Budapest fogyókúrája, A kifli titkai, Nyomor és sötétség, „Hideg” családírás stb.*) A hovatartozás tudata Bálintban fájdalmasan egyértelmű. Egy kommunista nemzetfelfogása ez, aki írtózik mindenfajta faji megkülönböztetéstől (*Kinek a fiai?*), egy kommunistácé, aki tudja, hogy a nemzet a nép. E gondolatkör megrázó megfogalmazása *A két hanglemez – két népdal* hatása az íróra. „Személyesen alig ismerem őket, de ha tollat veszek kezembe, hiába, mégiscsak ők vannak »minden gondolatnak alján«. Azt hiszem, hazug és tökéletlen minden leírt gondolat, melynek alján nincsenek ott. Azt hiszem, sohasem kaphatunk megnyugtató választ semmiféle kérdésre, amíg az ő alapvető kérdésüket nem tisztáztuk. Mi közöm hozzájuk? Azt hiszem, csak hozzájuk van közöm.”

Az utolsó percek megannyi figyelmeztetés. Azzal a hittel íródott, hogy van kihez és mihez apellálni. Azok a cikkek, amelyekben a gúny mögött érezni az aggodalmat a fasizmus előretörésének láttán, Magyarország akkori vezetőihez is szólnak. *A kötet alapján* a kései olvasónak nehéz lenne eldönteni, hogy Bálintnak volt-e bármilyen illúziója az akkori kormánykörökről. Barátai és harcostársai erről nyilván többet tudnak. Ezeknek a „naplójegyzeteknek” a „natur-szövegében”, – tudva a mindent örökkévalóan megváltoztathatatlan súlyosságává emelő tragikus halált – talán az a humanista intelligencia a legfájdóbb, amelyik hisz az emberek *ésszerű emberi cselekedeteiben*. Természetesen ez bennük a legfelelősebb és a mindent túlélő is, az örökérvényű, a legnagyobb bálinti örökség. Mert hiszen nem pillanatnyi érzelmi effektusok születték, és nem politikai tisztázatlanság. Tudatos volt ez is: Orpheus bűvölete. Aki ír, annak hinni kell abban, hogy az írással bűvölni lehet. És aki kommunista, az tudja, hogy folyton kísérletezni kell, mert a kudarc-kísérlet is szükséges alkotóeleme a győzelemnek.

Bálint György meg volt győződve arról, hogy egy kommunista újságíró számára mindenütt harci terület van, és egy pillanatra sem tette le a fegyvert. Ezért olyan rendkívül széles skálájú, sokszínű az ő emberi gondolatot, kultúrát védő antifaszizmusa. A „naplójegyzetek” három nagy vonulata, a direkt politikai jellegű írások, a művészetre vonatkozó cikkek és a „kis ügyek” lábjegyzetei azt tanúsítják, hogy mindig és mindenütt őrségen állt, és minden „megjegyzésnek” felmérte a politikai hatásfokát akár a megdrágult kisszakaszról volt szó, akár Thomas Mannról, akár a nyilasvezérekről.

A kötetet válogató és összegyűjtő Gondos Ernő igyekszik elosztalni azt a lehelletnyi bosszankodást, amit első pillanatban az kelt az olvasóban, hogy bekerült ide egy pár olyan cikk, ami már megjelent *A toronyőr visszapillant* köteteiben, valamint az, hogy „az utolsó percek” és az 1938-as végső dátum mintha nem fednék pontosan egymást. A könyv figyelmesebb tanulmányozása azonban megnyugtató bennün-

ket: megértjük, hogy a bekerült hosszabb lélegzetű, már korábban megjelent írások közzlése szükséges volt a kép teljességéhez, és az utószó olyan magyarázatot nyújt a fent említett cím– dátum ellentmondás-érzete ellen, amit el kell fogadnunk: a későbbi kis cikkek közül már nem lehet teljes biztonsággal kiválogatni Bálint írásait. Oly sok értéket és annyi aktuális tulajdonságot hordozó életművének mind teljesebb feltárását csak őszinte örömmel üdvözölhetjük.

Sztücs Éva

BOLDIZSÁR IVÁN: *A FILOZÓFUS OROSZLÁN*

(Szépirodalmi, 1971)

Hangulatos velencei képpel kezdődik Boldizsár Iván újabb publicisztikai kötete: a sikátorok és csatornák fölött száradó fehérneműk és a ruhákat teregető asszonyok látványával. Az író számára azonban ez csak ürügy, hogy közben Canalettoról szólhasson, akinek egyik festményén ugyanez található. A párhuzamban Boldizsár útirajzainak *módszere* is felfedezhető. Úgy váltja a jelent a múlttal, hogy a köznapi valóságot mindig összeköthesse a kulturális értékekkel, kiemelve azokat műzeális megmerevedettségükből. Mintha csak egy jó ismeretterjesztő előadó módján törekedne arra, hogy minél több tudást adjon át olvasóinak, de egyúttal érdeklődésüket is felkeltse és szívüket is megnyerje annak, amiért ő lelkesedni tud. Bámulatos, mennyi adalék fér bele egy ilyen kiterjedelmű írásba, s még bámulatosabb, hogy mégsem érezni benne a tájékozottsággal való hivatkozást, vagy akár az idegenvezetői szándékot. Boldizsár Iván mindemellett is megmarad a benyomások iránt érzékeny írónak és kitűnő stilisztának. Alighanem *lelkiismeretességének* köszönhető, hogy az információ és a művészi megjelenítő erő egységben találkozhat nála. Szinte filológusi alaposággal készül fel riportjaira és beszámolóira: németországi útja előtt minden nap elolvas és kicéduláz két német napilapot, a német és magyar viszony publicisztikai kifejtéséhez elmélyült történelmi tanulmányokat folytat. S ugyanez a műgond bukkan fel fogalmazásában: írásai jól hitelesítik a bevezetőben adott vallomását, hogy minden újságcikkhez olyan szellemi feszültségben ül le, mintha elbeszélést írna, ugyanúgy ügyel „a stílus választékosságára és közvetlenségére, a képek erejére és arányaira, a mondatok ütemességére”, mintha szcéprózára vagy színdarabra vállalkozna.

A filozófus oroszslán témája szerint meglehetősen vegyes, külföldi útiélmények, nemzetközi tanácskozásokról készített beszámolók,

vagy ott tartott előadások, közéleti és közművelődési esszék és cikkek követik benne egymást. Mégis egységes abban a szenvedélyes hangvételben és széleskörű érdeklődésben, amellyel Boldizsár Iván fordul korunk problémái felé. Rokonszenves az új dolgok iránti fogékonysága. Ahogy felismeri pl. a televíziós adásokból leszűrhető követelményeket és lehetőségeket, az új formanyelv elsajátításának szükségességét, az új közönség kialakulásának tényét és jellemző sajátosságait. Rokonszenves az a törekvése, hogy a népek közti megértést szolgálja: ahogy feltárja előttünk más népek életét, úgy igyekszik értékeinket másutt is megismertetni, a róluuk alkotott felületes képet elmélyíteni, realisabbá tenni. Sajnálatos, hogy kötete mégis néhány adat pontosságában és a közölt gondolatok ismétlődésében marasztalható el. Régóta nem játszik csűrökben a Faluszínház, régóta nem „gyűjti, fényképezi és filmezi a népi táncokat” a Népművelési Intézet, mint ahogy a *Comprendre* c. folyóiratban 1969-ben megjelent cikke állítja, s ugyanitt ez a mondat is félreérthető: „a klub és a könyvtár elsősorban a kis falvak művelődési otthona.” Nyilván a klub-könyvtár elnevezésű intézményről lenne szó, de a kötőszóval kétféle intézményként említett típus zavart okoz, mert azt a hitet kelti, mintha nálunk könyvtár csak falun lenne. (A cikk más része ennek ellenkezőjét mondja.) Kár az is, hogy a szerkesztés átsiklott afölött, hogy egyes írások gondolatvilága ismétlődéseket eredményez, sőt néhol szó szerinti egyezések is találhatóak. Így a kötet némileg azt az érzést ébreszti az olvasóban, mintha mechanikusan egymás mellé tett és eredetileg egymástól teljesen függetlenül keletkezett cikkek gyűjteményét kapná.

A könyvnek e „gyengességét” szerencsére ellensúlyozza Boldizsár Iván publicisztikájának intellektuális ereje, élvezetes olvasmányossága, megállapításainak elgondolkoztató és találó súlya, valamint az a kivételes élmény, amely olyan, mintha a legjobb értelemben vett „felnőtt-oktatásból” fakadna.

MARÓTI ANDOR

GEORGE SBÂRCEA: BEFEJEZETLEN EMLÉKIRAT

(Kriterion, Bukarest 1971).

George Sbârcea sokoldalú ember, különös, sőt rendkívüli ember. Élete úgy indult, mint a monarchia végnapjaiban sok értelmiségipolgári család gyermekéé. Kolozsvárt született 1914-ben, ahol apja orvos volt, Bécsben töltötte gyermekkorának egy részét, mert apja Bécsbe került kutatóorvosnak, így hát szinte egyszerre tanult meg németül és románul. A Kelemen-havasok tövében meghúzódó kis-

város elemi iskolájában aztán már csak románul tanul, de itt hallja mégis azt a magyar szókapcsolatot, mely egy életen át megmarad az emlékezetében: *metsző szél*. Nem is annyira az értelme, inkább a zenéje, ahogyan a kis óvodás fülbe is éppen a zenéje vette be magát egy véletlenül hallott magyar mondatnak: *Zuhog az eső*. S annyira tetszik neki, hogy ének helyett is mondogatja, napsütésben, hóhullásban, hiszen az értelmét nem is tudja. A román fülnek annyira különös zene ragadja meg elsősorban a Kolozsvárt tanuló gimnazistát is; de itt már van alkalma bőségesen arra, hogy magyar szót halljon, és él is az alkalommal: néhány esztendő alatt úgy megtanul magyarul, hogy azóta tökéletesen beszél nyelvünket, sőt ír is magyarul, nem is akárhogyan, hanem színesen, nagy szókinccsel.

Ezt a könyvét, a *Befejezetlen emlékiratot* is magyarul írta.

Ki is voltaképpen George Sbârcea? Bodor Pál kitűnő utószavából minden leányegest megtudhatunk róla: a gimnázium után elvégezte a kolozsvári konzervatóriumot, majd jogot és bölcsészetet hallgatott. Ezután erdélyi városokban színházi karmester, később a kolozsvári Thália színházi karmestere, Claude Romano néven pedig híres táncdalszerző; egyik szerzeménye – a *Ionel, Ionelule* – a két háború közötti években világláger lett. Azután a bukaresti Alhambra Színház házi zeneszerzője és karmestere, a háború után pedig a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának tudományos főmunkatársa. Sokat és sokfélét dolgozik; írt operettet, regényes életrajzok szerzője, Pirandello és Joyce első román fordítója, de fordított magyar költőket és Ady-novellát is, és ő tolmácsolta románul Szántó György egyik regényét. És újságíró is volt a két háború között: a *Rampa* című bukaresti színházi lap kolozsvári szerkesztője; ebben a könyvében olvasható írásainak egy részét éppen ebben a minőségében írta a *Rampa* számára.

Könyvét családi emlékezéssel kezdi: Ady egy alkalommal fölkereste őket Kolozsvárt, egy tavaszi napon látogatván át hozzájuk Csucsáról; Sbârcea doktor, az író édesapja ugyanis több alkalommal kezelte a Csucsán időző Adyt. Ez a látogatás 1917 vagy 1918 tavaszán lehetett, s az akkor még óvodás kisfiú csak nagyon elmosódottan emlékezhet híres vendégükre, de a későbbi, a diákkori és a még későbbi Ady-élmények meg a családi visszaemlékezések éles kontúrokat adtak ennek a kisgyermek kori találkozásnak, sőt novellisztikusra kerckítettek. Az emlékezésben bizonyára sok a pontatlanság, az emlékfoszlányokból nehezen állítható össze filológiailag értékelhető kép, de így is elegendő útbaigazítást ad arra, hogy Ady kolozsvári kapcsolatait valaki később részleteiben is fölkutassa.

A *Pisztránghalászat*on című fejezet Salamon Ernővel való ismeretségéről számol be: gyermekkorukban Maroshévízen nemegyszer együtt játszottak a Maros partján, és Kolozsvárt is találkoztak egyszer. Han-

gultatos emlékkép ez is, irodalmias tálalásban. Mert nem irodalmiasított emlékkép-e az, hogy a pisztrángra halászó kis kamaszokat a tízcsztendő Sálamon Ernő így oktátja ki: „A halászat csak akkor szép, ha a halnak is lehetősége van a védekezésre. Engedni kell, hogy szabadon választhasson élet és halál között.” 1922-ben Sálamon Ernő aligha fogalmazott így, és aligha mondott ilyen egzisztencialista bölcsességeket.

Egyetemista korából származó emlékezése Hunyady Sándorról, már sokkal pontosabb, ellenőrizhetőbb, tehát hiteles – hangulatában légkörében mindenképpen; a jelenetezés azonban túlságosan lekerékített, csattanósra, anekdotikusra kihegyezett.

A Fischer Annie kolozsvári szerepléséről készült emlékezést a zenekritikus szakember írta. Impresszionista kisesszében elemzi Fischer Annie játékát, majd a művésznő és az újságírók, zenekritikusok beszélgetésének tartalmát rögzíti igen elevenen, nagy elhihető erővel.

Dsida Jenőhöz tízéves barátság fűzte. Barátkozásuk kezdetén elhatározták, hogy közösen daljátékot írnak Móra Ferenc *Dióbbél királyfi*-jából, mégpedig olyképpen, hogy a szöveg átdolgozását Dsida végzi, a zenét S bárcea szerzi hozzá. A vállalkozáshoz azonban Móra Ferenc engedélye kellett. S bárcea Szegeden kereste föl Mórát, majd Budapestig együtt utazva beszéltek meg a dolgot. Szép, lírai visszaemlékezés, beleillik a jól ismert Móra-képbe.

A daljátékból nem lett semmi, és hogy miért, azt a Dsidával való barátságunk történetébe illesztve mondja el. Barátságuk emléke egy S bárcea megzenésítette Dsida-vers és ugyanennek a versnek román fordítása, melyet közöl is könyvében, és mely valóban sikerült tolnácsolás. És nekiláttak a *Dióbbél királyfi* színrre viteléhez is. Dsida el is készült a mesejáték első három képének vázlatával, de aztán a színházi emberek mindkettőjük kedvét elvették a vállalkozástól, és a *Dióbbél királyfi* színpadra alkalmazásából nem lett semmi.

Bartók Béla kolozsvári zongoraestjéről az avatott szakember hozzáértésével számol be. Cikkét a bukaresti *Rampa* című lap számára írta, de az nem volt hajlandó közölni. A kötet egyik legjobban sikerült írása.

Ugyancsak a szakember biztonságával jellemzi a kolozsvári Thália anyagi válságát, az ebből adódó egyéb nehézségeket; a válságot – egy időre legalább – Heltai Jenő *Néma leventéjének* óriási sikere oldotta meg. Heltai Jenő a huszonötödik előadáson maga is megjelent, és interjút adott S bárceának, aki az interjút közzé is tette a *Rampá*-ban.

Kosztolányit 1934-ben vonaton kísérte el Marosvásárhely felé utaztában Székelykocsárdig. A vonatban készített vele interjút, s emlékkönyvében őrzí Kosztolányi egyik versének részletét, Kosztolányi saját kezű írásával. S bárcea közli is a bejegyzés fakszimiléjét a könyvben, más dokumentumokkal és fényképekkel együtt. Ez a cikk is, de

a következő kettő is, a Móricz Zsigmondról és a Karinthy Frigyesről szóló, hitelesen állítja elénk a két író. Nemcsak Móricz szavai hangzanak életszerűen, hanem az a történet is jól érzékelteti a kor magyar és román irodalompolitikai légkörét, melyben elmondja, hogy a román nyelvű *Légy jó mindhalálig* miért maradt terv, és miért jelenhetett meg csak 1945 után.

A kötetet végül a Szántó Györggyel való levélváltás és egy vallomás zárja. Ennek a vallomásnak is története van: egy budapesti könyvnapon megismerkedett Babitscsal, aki megkérdezte tőle, hol tanult meg ilyen kitűnően magyarul. Sbârcea ezt a vallomást küldte válaszul Babitsnak, lírai és megható történetét annak, miért és hogyan tanulta meg nyelvünket, miért szereti irodalmunkat, miért tartja fontosnak a két nép baráti közeledését.

A könyv is vallomás, nemcsak ez az egy írás. Vallomás arról, hogy a két szomszéd népnek, magyarnak és romának, egymásra kell találnia, hogy ez az egymásra találás történelmi szükségesség; vallomás arról, hogy szellemi életünk legjobbjai mindig hívei voltak ennek a gondolatnak, a szellemi hídverésnek.

BELIA GYÖRGY